

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 45

2006

With summaries

KØBENHAVN 2006

UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 135.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 129.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Grethe Jacobsen, Ingrid Fischer Jonge,
Erland Kolding Nielsen, Niels Krabbe,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Papir: Munken pure 120 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob K. Meile
Tryk og indbinding: Richard Larsen Grafisk A/S

ISSN 0060-9896
ISBN 87-7023-713-1

NORDISK FORÅR
STIFTELSEN AF FORENINGEN NORDEN
AF
JAN AHTOLA NIELSEN

Første Verdenskrig fik afgørende betydning for udviklingen af det nordiske samarbejde, som vi kender det i dag med Nordisk Råd, Nordisk Ministerråd og Foreningen Norden. Mens de to førstnævnte først så dagens lys under Den Kolde Krig, stiftedes sidstnævnte af en gruppe nordiske erhvervsfolk, politikere og akademikere efter afslutningen på verdenskrigen. At det kunne lade sig gøre at etablere en succesfuld forening for nordisk samarbejde i 1919, ville de fleste have forsvoret blot få år tidligere, hvor man stadig levede i skyggen af den alvorligste krise længe i det nordiske fællesskab. Opløsningen af unionen mellem Norge og Sverige i 1905 havde skabt dyb splid mellem de nordiske lande og afbrudt datidens samarbejde på nær sagt alle væsentlige områder. Først med 1. Verdenskrig fik den nordiske politik nyt liv. Som udtrykt af historikeren Viggo Sjøqvist, voksede der under krigens tryk et samarbejde og en samhørighedens ånd frem, der havde været utænkelig før krigen.¹ Dette afgørende skridt i den nordiske "integrationsproces" kan forklares med, at Norden udgjorde et fredeligt hjørne i en ellers krigshærget verden, hvor de internationale kontakter var yderst vanskelige at opretholde. Verdenskrigen stillede desuden de tre lande over for enorme politiske og forsyningsmæssige udfordringer, og det var derfor klart, at der kunne vindes meget gennem samarbejde. Trods de markante misstemninger, stor indbyrdes rivalisering og ikke altid sammenfaldende nationale interesser i forhold til de krigsførende magter, udviklede de tre lande således et politisk og økonomisk samvirke, der i første række sigtede mod at styrke deres neutralitets- og handelspolitik. I takt med optrapningen af den økonomiske krigsførelse, rettede fokus sig navnlig imod det økonomiske område, og da kom også en øget internordisk samhandel ind i billedet.

¹ Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius. Danmarks udenrigsminister under to verdenskrige. Statsminister 1942-1945*, 1, 1973, s. 236.

Det skandinaviske, eller nordiske samarbejde, som det i samtiden stadig oftere omtales, manifesterede sig stærkest udadtil i afholdelsen af en række konge- og ministermøder. Det første kongemøde i Malmø i december 1914 var en international mediebegivenhed, der ikke gik ubemærket hen i de krigsførende lande, hvor man så noget forskelligt på tilnærmelsen mellem de nordiske lande. I Berlin glædede den tyske kansler Theobald v. Bethmann Hollweg sig over det, som han opfattede som “kernen til en fælles modstand mod engelsk tvang.”² Modsat var der i London bekymring for, at protyske kredse i Sverige ville bruge samarbejdet til at føre Danmark og Norge hen imod en mere tyskvenlig neutralitetspolitik, og at samarbejdet i det hele taget ville vanskeliggøre den britiske blokadepolitik. At den umiddelbare reaktion i Storbritannien ikke var så gunstig, som det kunne fremgå af de sympatiske britiske presseudtalelser, antydes af, at udenrigsminister Sir Edward Grey tilsyneladende anså det for nødvendigt at henstille til pressen, at indtage en sympatisk holdning til mødet i Malmø – et klogt træk, da britisk kritik af mødet sandsynligvis blot ville tjene til at rykke de nordiske lande tættere sammen, og måske også bevirke deres tilnærmelse til Tyskland.³ Vigtig for udviklingen af det nordiske samarbejde var også, at opinionen i Danmark, Norge og Sverige hilste det velkomment. Fremhævelsen af det nordiske fællesskab bibragte de tre folk i Norden en øget følelse af tryghed og styrkede troen på, at det kunne lykkes at holde regionen udenfor krigen. Det udenrigs- og handelspolitiske samarbejde gav samtidig de nordisk orienterede kredse ny luft under vingerne og førte til en række samarbejdsinitiativer på det civile samfunds niveau. Desuden begyndte man at beskæftige sig med spørgsmålet om, hvordan det ville gå fællesskabet efter krigen, og stimuleret af de gjorde erfaringer, opstod ideen om en forening, der skulle fremtidssikre og videreudvikle det nordiske samarbejde.⁴

² Bethmann Hollwegs memorandum, 27.12.1914. Jvf. A. von Tirpitz: *Politische Dokumente*, II, Berlin 1926, s. 293.

³ Olav Riste: *A neutral Ally. Norway's Relations with belligerent Powers in the First World War*, Oslo 1965, s. 62; Rigsarkivet (herefter RA), Udenrigsministeriets arkiv (herefter UM), Politisk depeche fra gesandtskabet i London, 17.12.1914.

⁴ Nils Herlitz: När Föreningarna Norden bildades. Minnen från 1918 och 1919, *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri*, 1959, s. 138.

C.F. Heerfordt

I arbejdet for et tættere nordisk samarbejde efter krigen står en person over de øvrige i de første år af 1. Verdenskrig. Den danske øjenlæge dr. med. C.F. Heerfordt blev om nogen pioneren på dette område, selvom han langtfra var den eneste, der engagerede sig i de nordiske spørgsmål og fremlagde konkrete politiske visioner for samarbejdet. F.eks. havde den fremtrædende svenske socialdemokrat Carl Lindhagen i årene før krigsudbruddet i august 1914 gjort sig til talsmand for den nærmeste samhørighed mellem de nordiske lande, og under krigen fortsatte han sin agitation for et tættere nordisk samarbejde.⁵ I Norge agiterede bl.a. Venstres tidligere forsvarsminister, general Haakon Ditlev Lowzow, for et nordisk forsvarsforbund.⁶ Men det blev den politisk uerfarne Heerfordt, der takket være stor idealisme og vedholdenhed, blev drivkraften i de første spæde forsøg på efter krigsudbruddet at etablere en ny forening for nordisk samarbejde. Han havde været stærkt engageret i lægekollegialt arbejde og havde også gjort sig bemærket på det videnskabelige område, men efter en til tider meget bitter polemik i fagpresse og dagblade i 1912 om betydningen af hans arbejde med grøn stær, trak han sig helt ud af det fagkollegiale arbejde.⁷ Interessen for det nordiske samarbejde var vakt hos ham nogle år forinden under en international konference i München, og kort efter udbruddet af Verdenskrigen i august 1914 besluttede han sig for at lægge sit videnskabelige arbejde til side for i stedet at arbejde for den politiske skandinavisme, som han mente ville have enestående gode muligheder for at nå resultater under den europæiske stormagtskrig. Krigen gik stadig på sit første år, da han i vinteren 1914/15 fik udgivet sit første politiske skrift om nødvendigheden af et nordisk forsvarsforbund.⁸

En imponerende række lignende publikationer fulgte i de efterfølgende krigsår, og parallelt hermed virkede han for sagen ved i stor skala at sondere stemningen hos ministre, ledende politikere og

⁵ Jf. *Politiken* 5.4.1912.

⁶ RA, UM, Politisk depeche fra gesandtskabet i Kristiania: "Norge-Sverige-Danmark", 16.4.1914.

⁷ *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 6, s. 136-37.

⁸ C.F. Heerfordt: *Om Betimeligheden af et nordisk Forsvarsforbund*, 1915, s. 5; C.F. Heerfordt: *Om et Arbejde for Samling i Norden ved Verdenskrigens Ophør*, [1920?], s. 1; RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 2, Brevudkast, udateret.

Øjnlæge C.F. Heerfordt (1871-1953) var ukendt på den nordiske scene ved udbruddet af 1. Verdenskrig, men kom i kraft af sin store idealisme og vedholdenhed til at spille en afgørende rolle for stiftelsen af Foreningen Norden. Ved sit ihærdige agitationsarbejde var han i de første krigsår mere end nogen anden med til at skabe tilslutning til tanken om en ny nordisk forening. Hans konkrete visioner for det nordiske samarbejde, der gik i føderalistisk retning, fik imidlertid kun beskeden tilslutning, og efter at han på svensk initiativ var blevet marginaliseret i arbejdet, indledte han en kampagne imod grundlaget for Foreningen Norden – om end uden effekt.

andre toneangivende personer i Sverige, Norge og Danmark.⁹ Selve tanken om et tættere nordisk samarbejde mødte interesse, men tilslutning til hans ideer om et nordisk forsvarsforbund, snart også en toldunion og et egentligt statsforbund med en forbundsregering i Göteborg, var der kun sjældent tale om. Det måtte Heerfordt sande, da han gjorde forsøg på at få oprettet en fællesnordisk forening, der med afdelinger i de tre lande skulle arbejde for at realisere hans nordiske drømme. Dækkende for holdningen i nordisk orienterede kredse i Norge var reaktionen hos den tidligere statsminister Christian Michelsen fra Venstre, da Heerfordt i foråret 1915 opfordrede ham til at indtage en plads i foreningens ledelse. Michelsen afviste opfordringen med henvisning til, at tiden ikke var moden til at rejse spørgsmål af mere vidtgående politisk karakter. En offentlig diskussion i Norden om ønskeligheden af et udvidet politisk og økonomisk samarbejde efter krigen ville med sikkerhed udstille solidaritetens grænser og dermed svække følelsen af samhørigheden mellem de nordiske lande.¹⁰ Michelsen var kun alt for klar over, at realistisk set kunne kun de færreste nordmænd støtte tanken om et nordisk for-

⁹ Herlitz 1959, s. 138-39.

¹⁰ C.F. Heerfordt: *Om formen for et nordisk forsvarsforbund*, 1915, s. 12ff.; RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 2, Christian Michelsen til C.F. Heerfordt, 2.6.1915.

svarsforbund, for slet ikke at tale om et statsforbund, da noget sådant i større eller mindre grad uvægerligt ville nødvendiggøre en fælles udenrigspolitik. Sverige ville da kræve at være den ledende, og man havde så "en ny union meget værre end den gamle," som statsminister Gunnar Knudsen fra Venstre ved en tidligere lejlighed havde udtalt over for den danske gesandt i Kristiania.¹¹ Det betød ikke, at der i ledende norske kredse var mangel på interesse for et tættere nordisk samarbejde, men fra et norsk synspunkt var det en forudsætning, at det ikke vakte minder om unionstiden. En række fremtrædende borgerlige, heriblandt polarforskeren Fridtjof Nansen, den konservative toppolitiker E. Hagerup Bull og den højt respekterede venstrepolitiker, skibsreder J.L. Mowinckel, drøftede i foråret 1915 mulighederne for at oprette en norsk forening til styrkelse af samarbejdet mellem de nordiske lande, og de havde i den forbindelse også kontakt med Heerfordt. Kredsen måtte imidlertid snart erkende, at tiden endnu ikke var gunstig for stiftelsen af en sådan forening i Norge, og de blev enige om i stedet at arbejde videre med sagen på forskellig vis.¹²

Heller ikke i Sverige fandt Heerfordts forskellige forbundstanker nogen større tilslutning. Størst skepsis mobiliserede højrefløjen, hvor man frygtede at et nordisk statsforbund kunne medføre en uønsket politisk indflydelse fra Norge og Danmark og øge det indenrigspolitiske pres for en demokratisering af de politiske forhold i Sverige, hvor parlamentarismen endnu ikke var slået fuldt igennem. Desuden nærrede man bekymring for, at en forbundsrigsdag med repræsentanter for Danmark og Norge, der almindeligt betragtedes som lidet forsvarsvenlige, ville vise sig mindre villig end rigsdagen i Stockholm til at bevilge de nødvendige midler til det svenske forsvar. De højreradikale var i og for sig tilhængere af et nordisk samarbejde, også på det forsvarspolitiske område, men forudsætningen var, at Sverige blev bestemmende, og det i en sådan grad, at det svenske hegemoni i Norden blev endnu mere udpræget end f.eks. Preussens i Tyskland.¹³ Og det var jo ikke lige det, der foresvævede den danske øjenlæge. Interessen

¹¹ RA, UM, Politisk depeche fra gesandtskabet i Kristiania: "Norge-Sverige-Danmark", 16.4.1914.

¹² Svein Olav Hansen: *Drømmen om Norden. Den norske Foreningen Norden og det nordiske samarbejdet 1919-1994*, Oslo 1994, s. 18; Herlitz 1959, s. 139-40; RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 2, Fridtjof Nansen til C.F. Heerfordt, 8.5.1915.

¹³ C.F. Heerfordt: *Redegørelse for et dansk initiativs arbejde i 1915. Paa en sammenslutning mellem de nordiske folk ved Verdenskrigens ophør*, 1916, s. 14-16; Tommy Möller: *Svensk politisk historia 1809-1975*, Lund 2004, s. 63ff.

for det nordiske fællesskab var imidlertid også levende i andre svenske politiske kredse. I foråret 1915 stiftede en gruppe fremtrædende liberale således en nordisk forening i Göteborg, hvis formål var at fremme særlig det kulturelle udbytte mellem de nordiske lande ved bl.a. at invitere forelæsere fra de øvrige nordiske lande til byen og oprette et nordisk bibliotek.¹⁴ På denne baggrund lykkedes det øjensynligt Heerfordt, at vinde en vis, om end nok så begrænset, svensk tilslutning til sin tanke om at oprette en fællesnordisk forening. Et afgørende problem var imidlertid her, at han ikke kunne tilvejebringe det svenske initiativ til foreningsdannelsen, som han med tanke på landets befolkningstal, der svarede til Danmarks og Norges lagt sammen, og dets centrale beliggenhed, betragtede som en forudsætning for at foretagendet kunne lykkes. På svensk side fastholdt man, at der forud for et svensk initiativ i sagen måtte foreligge klare beviser på, at tanken havde tilslutning fra indflydelsesrige danske kredse.¹⁵

Den danske Forening for nordisk Samarbejde

For Heerfordt gjorde de svenske udmeldinger det til alfa og omega at vinde tilslutning til sagen herhjemme. Her var hans sonderinger hos det politiske establishment ikke opmuntrende. Den socialdemokratiske formand Thorvald Stauning gav f.eks. udtryk for, at hans parti ikke kunne se, at der var noget aktuelt behov for en ny nordisk organisation, idet han henviste til, at der eksisterede gamle sammenlutninger – han nævnte samarbejdet mellem de skandinaviske arbejderforeninger fra 1886 og Nordisk Interparlamentarisk Forbund fra 1907 – hvis virksomhed for at tilvejebringe samarbejde og forståelse mellem de nordiske folk var “særdeles heldig.”¹⁶ På linje med hvad den forhenværende norske statsminister Michelsen havde erklæret i sommeren 1915, fremholdt Stauning desuden i begyndelsen af 1917, at han for øjeblikket måtte anse alle politiske drøftelser af det nordiske samarbejde efter krigen for uden praktisk betydning, og at han endda måtte frygte for, at de potentielt kunne være skadelige.¹⁷ Vur-

¹⁴ RA, UM, 5.F.20, Afskrift af brev fra den danske konsul i Göteborg, 10.5.1915; *Göteborgs Handels- & Sjöfartstidning* 5.5.1915.

¹⁵ C.F. Heerfordt: *Om oprettelsen af Den Danske Forening for Nordisk Samarbejde*, 1917, s. 3.

¹⁶ Heerfordt 1916, s. 8-11; RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 2, Stauning til Heerfordt, 26.5.1916.

¹⁷ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 2, Thorvald Stauning til C.F. Heerfordt, 8.1.1917.

deringen var udbredt. Lensgreve Mogens Frijs fra de frikonservative skrev i efteråret 1915 til Heerfordt, at det for tiden var "utilrådeligt at foretage noget som helst Skridt i den antydede Retning".¹⁸ En tilsvarende opfattelse finder vi hos en af dansk erhvervslivs absolutte topfolk, ingeniør Alexander Foss, der gennem mange år havde været formand for Industrirådet og var et fremtrædende medlem af Det Konservative Folkeparti, og som Heerfordt lagde overordentlig stor vægt på at få koblet på sit nordiske projekt. Som overbevist tilhænger af et udvidet nordisk samarbejde havde Foss den største respekt for det uegennyttige arbejde, som øjenlægen havde udfoldet i denne sag, men han anså den valgte fremgangsmåde for skadelig, idet de valgte midler ganske var ude af stand til at føre til målet. Med sit eget gode kendskab til stemningerne i Sverige, tvivlede Foss stærkt på, at sagen havde nogen særlig opbakning i Sverige, og han kritiserede Heerfordt for at have fraveget sin tidligere opfattelse af, at initiativet måtte være svensk, idet Foss var fuldstændig overbevist om, at ethvert dansk initiativ i så henseende ville blive skudt ned af de indflydelsesrige højreradikale kredse i Sverige, der forholdt sig fjendtligt til Danmark, og som kun kunne gå ind for et tættere nordisk samarbejde, hvis det blev under svensk ægide. I en tale, som Alexander Foss i maj 1917 holdt for en række ledende danske politikere, gav han udtryk for, at det var en national ydmygelse, at man i sin søgen efter politisk støtte igen og igen friede til svenskerne, der til dels af selv samme årsag syntes at have "lidt vanskeligt ved at respektere os".¹⁹

Eftersom de ledende politikere ikke kunne vindes for sagen, måtte Heerfordt søge tilslutning fra andre kredse. I efteråret 1916 gik han i gang med at sondere stemningen hos repræsentanter for erhvervslivet, åndslivet, stats- og kommunalforvaltningen, militæret samt for dagspressen med henblik på at få dem til at træde ind i en dansk forening for nordisk samarbejde, der kunne give svenskerne den passende forhåndsgaranti.²⁰ Skønt han også her blev mødt med tilbageholdenhed, lykkedes det ham efterhånden at skabe en vis begrænset tilslutning til sagen. Den 24. april 1917 afholdt en lille kreds af

¹⁸ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 2, Mogens Frijs til C.F. Heerfordt, 12.9.1915.

¹⁹ *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 4. s. 497-500; RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, 10.1., 27.3., 30.3.1917, Alexander Foss' arkiv, pk. 39, Vort Forhold til Sverige og Norge. Foredrag i Klubben af 1914, 22.5.1917; Svend Thorsen: *Klubben af 1914. 1914-1964*, 1997, s. 5f.

²⁰ Heerfordt [1920?], s. 33-34.

interesserede et første møde i København, hvor der blev nedsat et udvalg, der skulle arbejde videre med dannelsen af foreningen. Meningerne i udvalget om formål og fremgangslinjer viste sig imidlertid snart stærkt delte, og fire af medlemmerne fik kolde fødder, da det gik op for dem, at politikerne anført af Alexander Foss frarådede at tage det påtænkte arbejde op nu, fordi det ville være skadeligt eller i bedste fald unyttigt.²¹ På et næste plenarmøde den 20. juni foreslog gruppen med særlig henvisning til, at det under krigen ville være uklogt at gå videre med foreningsplanerne, at man udskød dannelsen af foreningen til et senere tidspunkt. Men det fik ikke nogen opbakning udover forslagsstillernes, og forsamlingen stiftede samme dag Den danske Forening for nordisk Samarbejde. Til medlemmer af foreningens forretningsudvalg valgtes foruden Heerfordt en række borgerlige repræsentanter for det danske erhvervs- og åndsliv: formand for Dansk Arbejdsgiverforening og medlem af Industrirådet, direktør Sophus Hauberg, forstander for Tune landboskole I. Brink Lassen, formand for Danmarks Lærerforening, viceskoledirektør H.A. Svane, kontorchef i Industrifagene (en tidlig forløber for Dansk Industri), den stærkt konservative Valdemar Helsing, næstformand for Foreningen af Jyske Landboforeninger, gårdejer Mads Lambæk, der blev valgt ind i Folketinget for Venstre ved valget i foråret 1918, og endelig professor dr.jur. Axel Møller, der blev konservativt folketingsmedlem ved samme valg, samt sekretær ved Dansk Fiskeriforening Jens Videbæk, også han fra partiet Venstre. I foreløbige vedtægter blev det slået fast, at foreningens formål var at søge at tilvejebringe "større fællesskabsfølelse og udvidet samarbejde mellem de nordiske folk", og at foreningen – eventuelt i forbindelse med lignende foreninger i Sverige og Norge – ville søge at få iværksat en undersøgelse af, på hvilke områder og under hvilke former et nærmere samarbejde mellem de nordiske lande måtte anses ønskeligt og praktisk gennemførligt.²²

Foreningens tanker omkring formerne for det nordiske samarbejde efter krigen blev formuleret i et foreløbigt program, som forretningsudvalget vedtog i august 1917. Indledningsvis blev det fremhævet, at

²¹ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, C.F. Heerfordt til overretssagfører Heerfordt, 9.4., 26.4.1917, Skibsreder Johan Hansen, redaktør Johs. Nordentoft og professor Thorkild Roving til C.F. Heerfordt, august 1917.

²² RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, Skrivelse fra forretningsudvalget, 25.6.1917, Valdemar Helsing til I. Brink Lassen & Mads Lambæk, 11.5.1918; Heerfordt 1917, s. 6; *Kraks Blaa Bog 1917*; Tage Kaarsted: *Påskekrisen 1920, 1973*, s. 28-29, 243.

forholdene under Verdenskrigen havde klargjort, hvor betydningsfuldt det ville være for de nordiske folk, hvis de, når krigen ophørte, kunne enes om en sammenslutning til støtte for deres interesser. Med glæde havde man allerede under krigen set et nordisk samarbejde på det kulturelle samt erhvervs- og udenrigspolitiske område, men nu da krigens afslutning måtte antages at nærme sig, meldte sig med stigende styrke spørgsmålet, om ikke dette tilfældige, lejlighedsvis samarbejde, burde søges afløst af "et nærmere, mere omfattende samvirke under faste former". I programmet fremhævedes særlig det erhvervspolitiske område, som af interesse for det nordiske samarbejde efter krigen.²³ Den umiddelbare årsag var de ændrede forventninger til den internationale politik, når freden engang havde sænket sig over Europa. I takt med at krigen fortsatte år efter år og spændte de krigsførende nationers økonomiske og militære ressourcer til bristepunktet, blev det stadig mindre sandsynligt, at man efter afslutningen på verdenskrigen ville opleve nye militære konflikter i Europa – i hvert fald indenfor en overskuelig årrække. Interessen for et forsvarspolitisk samarbejde til sikring af Nordens neutralitet aftog derfor. Modsat blev et erhvervspolitisk samarbejde stadig mere aktuelt i takt med at de krigsførende magter optrappede handelskrigen, og der var udsigt til, at de vanskelige handelsforhold også ville gøre sig gældende efter den ventede fredsftale.²⁴ Et integreret led i de tyske krigsmål var et centraleuropæisk toldforbund under tysk ledelse, også kendt som *Mittleuropa*, og hos ententen gjorde lignende tanker om en protektionistisk toldpolitik sig gældende.²⁵ I de nordiske lande havde det i 1916 på svensk initiativ ført til nedsættelsen af en komité af nordiske nationaløkonomer, der skulle afdække mulighederne for et udvidet nordisk økonomisk samarbejde efter krigen, herunder ikke mindst spørgsmålet om et nordisk toldforbund.²⁶ På dansk initiativ af bl.a. Alexander Foss var der desforuden i marts 1917 blevet arrangeret en første nordisk konference i Stockholm om mulighederne for en øget nordisk gensidig vareudveksling under krigen, og det var blevet startskuddet til en markant stigning i interessen for den

²³ Heerfordt 1917, s. 6.

²⁴ Heerfordt [1920?], s. 18.

²⁵ David Stevenson: *1914-1918. The History of the First World War*, London 2005, s. 129-30, 143.

²⁶ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, 10.1.1917, Alexander Foss' arkiv, pk. 11, Povl Drachmann til Alexander Foss, 14.6.1916.

internordiske samhandel, der i løbet af ganske få måneder udviklede sig til en betydningsfuld faktor, særlig mellem Sverige og Danmark, i mindre grad i forholdet til Norge.²⁷

Helt opgivet var de udenrigs- og forsvarspolitiske tanker ikke i det foreløbige program, selvom de blev trængt i baggrunden af de kommercielle interesser. Med henvisning til hvordan bl.a. Frankrig tidligere havde grebet ind overfor planer om indførelsen af vintold i de nordiske lande ved at true dem med økonomiske sanktioner, blev det fremhævet, at et erhvervspolitisk samvirke, som tjente til virkelig støtte for det nordiske erhvervsliv under dets konkurrence med udlandet, måtte "etablere en Fællesoptræden udadtil og følgelig combinere det erhvervspolitiske Samarbejde med et udenrigspolitisk Samvirke af passende Form". Derudover fremførtes det synspunkt, at jo mere nyttigt og betydningsfuldt et erhvervspolitisk samarbejde i Norden måtte blive, des nødvendiggjorde det være at sikre dets opretholdelse under alle eventualiteter, og det frem for alt under de vanskeligste af alle forhold, under krig. Hvis derfor ikke 1. Verdenskrig, som man ellers ventede, skulle føre til almindelig afrustning med passende sikring af verdensfreden, måtte det blive spørgsmålet, om det erhvervspolitiske samvirke ikke også burde ledsages af et "Samarbejde om passende Forholdsregler til Sikring af Forbindelsen mellem de nordiske Lande under krigeriske Forviklinger og til Opretholdelse af den fælles Neutralitet".²⁸ Tanken om et forsvarsforbund omtaltes imidlertid ikke med et ord, ligesom det forsvarspolitiske område kun berørtes indirekte. Heerfordt forestillede sig i øvrigt, at det erhvervspolitiske samarbejde skulle organiseres i en slags nordisk råd med politisk beslutningskompetence, der eventuelt skulle bestå af repræsentanter for de nationale parlamenter, og en fælles kongemagt, der kunne organiseres som et kongemøde eller kongeråd, sammensat af de tre nordiske statsoverhoveder og bistået af en slags kansler, samt et fælles nordisk erhvervsudenrigsråd. Den føderale tanke blev altså fastholdt i foreningens foreløbige program.²⁹

²⁷ Poul Melgaard & Erling Foss (udg.): *Alex Foss. Memoirer fra 1. Verdenskrig*, 1972, s. 85-89.

²⁸ Heerfordt 1917, s. 6-7; Roald Berg: *Norsk utenrikspolitikk historie. Bind 2. Norge på egen hånd. 1905-1920*, Oslo 1995, s. 103-4; Per Fuglum: *Én skute – én skipper. Gunnar Knudsen som statsminister 1908-10 og 1913-20*, Trondheim 1989, s. 107-8.

²⁹ Heerfordt [1920?], s. 63, 69.

Ulve i Mosen

Forretningsudvalget havde i juli 1917 drøftet, hvordan arbejdet med at få dannet "lignende foreninger i Sverige som den danske" skulle tages op og givet Heerfordt mandat til at henvende sig til interesserede svenskere for at få dem til at oprette en svensk forening for nordisk samarbejde.³⁰ Ihvorvel der her alene var tale om Sverige, var målet på længere sigt fortsat oprettelsen af en fællesnordisk forening med afdelinger i alle tre lande. Men før arbejdet blev taget op i Norge, ville man fra dansk side sikre sig svensk tilslutning. Arbejdet med at organisere den nydannede danske forening lagde indtil videre beslag på alle øjenlægens kræfter. Først hen på efteråret kastede han sig over den ny opgave med sin sædvanlige ildhu. At anstrengelserne snart gav resultater, fremgår af et cirkulære fra den 8. november 1917, hvor Heerfordt redegør for sit arbejde. Som et udtryk for stemningerne på den anden side af Øresund bringer han her navnene på en række svenskere, der enten er "erklærede tilhængere" af den påtænkte svenske forening, under forudsætning af, at den vinder passende tilslutning, er "udpræget interesserede", men ikke ønsker at tage endelig stilling, før art og omfang af tilslutningen i den svenske opinion er nærmere kendt, eller er "interesserede", men afventende. I de følgende uger tog Heerfordt kontakt til endnu flere svenskere og søsatte et forsøg på blandt de for sagen interesserede at finde en passende kreds af mænd, som var villige til at indtræde i en komité, der kunne bane vejen for den egentlige forening. Et problem var her, at mange af de interesserede var stærkt optaget af andet arbejde.³¹ Desuden var der i dele af det nordisk orienterede svenske miljø tvivl om, hvorvidt den danske forening overhovedet kunne siges at tjene som garant for dansk tilslutning. Hvorfor var de ledende danske erhvervsfolk, der i september 1917 deltog i det skandinaviske handelsmøde i Stockholm eller havde deltaget i det forberedende arbejde, der havde banet vejen for mødet, ikke at tælle blandt foreningens medlemmer?³²

For Heerfordt var det svært at imødegå sådanne indvendinger, da han jo i allerhøjeste grad selv beklagede at det ikke var lykkedes at få

³⁰ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, Den danske Forening for nordisk Samarbejde. Protokol over Udvalgets møde, 4.7.1917.

³¹ RA, UM, 5.F.25, Cirkulære fra C.F. Heerfordt, 8.11.1917.

³² RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 3, Conrad Carleson til C. F. Heerfordt, 16.11.1917.

Alexander Foss og andre ledende danske erhvervsfolk med i arbejdet, men han gik ufortrødent videre og satte sig som et første mål at finde en passende formand for komiteen, som kunne påtage sig det videre arbejde med at få stiftet den svenske forening. Gruppen af såkaldte "erklærede tilhængere" talte på dette tidspunkt flere indflydelsesrige svenskere, herunder tre af dem, der følgende år konstituerede sig som den svenske komité, nemlig højesteretsassessor Axel Borgström, professor J.G. Richert og rektor Karl Nordlund, og det var med bred tilslutning fra denne kreds, at Heerfordt opfordrede førstnævnte til at påtage sig hvervet som komitéformand. Trods en betydelig interesse for sagen takkede Borgström imidlertid nej med henvisning til sin store optagethed.³³ Formandsproblematikken dannede baggrund for, at Heerfordt i midten af december foretog en rejse til Sverige, hvor der under hans drøftelser med en række svenske nordister viste sig enighed om, at ingen var mere egnet til formandsposten end den moderate højrepolitiker landshøvding Oscar von Sydow, der havde været indenrigsminister i regeringen Hammarskjöld. Forelæggelsen af sagen for Sydow tog Heerfordt sig personligt af, og i hans udlægning var landshøvdingen ikke "uinteresseret overfor Opgaven og lovede eventuelt at tage Spørgsmålet om Overtagelsen af Ledelsen under Overvejelse", hvilket formentlig skulle opfattes sådan, at han først måtte modtage opfordring dertil af sine egne landsmænd.³⁴ Heerfordt ville gerne bane vejen for kandidaturet, så da professor Richert kort før jul meddelte ham, at han ville rette en anmodning til kammeretsråd og direktør for forlaget P.A. Norstedt & Söner, den tidligere konservative finansminister Conrad Carleson, om at indkalde til et nordisk møde, hvortil først og fremmest de interesserede svenskere, som Heerfordt havde kontakt med, ville blive inviteret, foreslog han, at man på dette møde vedtog en henvendelse til Oscar von Sydow om overtagelse af formandsposten i komiteen.³⁵

Kildematerialet kaster ikke lys over, hvornår det påtænkte møde faktisk blev afholdt. Imidlertid står det klart, at der i vintermånederne 1918 afholdtes flere nordiske møder i Stockholm, og at der tilsynela-

³³ RA, UM, 5.F.25, Cirkulære fra C.F. Heerfordt, 8.11.1917, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 3, Rundskrivelse No. 1 til en udvalgt kreds af interesserede svenske mænd, 20.11.1917, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Eli Heckscher til Alexander Foss, 20.4.1918.

³⁴ Heerfordt [1920?], s. 49-50.

³⁵ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 3, J.G. Richert til C.F. Heerfordt, 21.12.1917, C.F. Heerfordt til J.G. Richert, 5.1.1918.

dende ikke skete nogen henvendelse til v. Sydow.³⁶ Carleson forhørte sig ellers i midten af januar 1918 gennem Richert hos Heerfordt om, hvilke personer han mente burde indgå i den svenske komité, herunder hvilke af dem han allerede havde kontakt med, og hvilke der havde erklæret sig villige. Heerfordt sendte ham straks den ønskede liste. Imidlertid lagde kammerretsråden stor vægt på, at personer med autoritativ stilling i handelspolitiske og økonomiske spørgsmål fik sæde i komiteen, og i den anledning henvendte han sig til en af Sveriges mest respekterede nationaløkonomer, professor Eli Heckscher, der havde tjent som økonomisk rådgiver for regeringen Hammarskjöld og var chefredaktør af det konservative blad *Svensk tidskrift*.³⁷ Der var tilsyneladende gode grunde til at netop ikke han figurerede på Heerfordts liste. Ved de lejligheder, hvor han havde opsøgt professoren for at præsentere sine planer, havde Heckscher ifølge øjenlægen indtaget en afvisende holdning. I midten af december 1917 havde han f.eks. udtalt, at der ikke var jordbund for at danne en tilsvarende nordisk forening i Sverige som den danske, og at han ikke var bekendt med, at nogen tog notits af Heerfordts arbejde. Men – havde han tilføjet – skulle dette imod forventning få fremgang, var han “parat til og villig til at tage Affære i Sagen paa den Maade, som han maatte finde rigtig”. Og det var lige, hvad han gjorde. Et første resultat af professor Heckschers engagement i arbejdet synes at have været nedsættelsen af den svenske komité på et møde i Stockholm den 20. februar 1918. Deltagerne var her op imod et halvt hundrede svenske forretningsmænd, akademikere og politikere. Formandsproblematikken blev løst ved, at posten blev besat af selv samme højesteretsassessor Borgström, som Heerfordt havde forsøgt at få til at påtage sig formandshvervet. Denne havde endnu engang slået sig i tøjlet pga. sin strengt optagede tid, men havde til sidst ladet sig overtale, da han blev forsikret om, at “andra skulle utföra det huvudsakliga arbetet”. De øvrige medlemmer af Stockholm-komiteen var Carleson, Heckscher, Richert, rektor Karl Nordlund og redaktør G.H. von Koch fra det liberale parti, højrepolitikerens Sven Lübeck, socialdemokraten Olaf Olsson samt bankdirektør O. Rydbeck.³⁸

³⁶ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 3, J.G. Richert til C.F. Heerfordt, 21.2.1918.

³⁷ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 3, J.G. Richert til C.F. Heerfordt, 14.1.1918, C.F. Heerfordt til J.H. Richert, 16.1.1918; Heerfordt [1920?], s. 74; *Svenskt biografiskt lexikon*, 18, s. 380.

³⁸ Heerfordt [1920?], s. 47, 55, 92; RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Eli Heckscher til Alexander Foss, 20.4.1918.

De egentlig ledere af den svenske komité var Carleson og Heckscher.³⁹ Ingen af dem havde nogen særlig sympati for Heerfordt, og det fik han straks at mærke ved, at han blev holdt på armslængde af det svenske arbejde. Fra midten af januar blev han ikke længere holdt ajour med udviklingen i Sverige. Det var baggrunden for, at han i et brev til Richert tilbød personligt at tage det afgørende initiativ til dannelsen af den svenske forening ved at indkalde til en række stiftende møder i Stockholm, Uppsala, Göteborg og Lund. I det svar, som Richert sendte ham dagen efter nedsættelsen af den svenske komité, holdt han øjenlægen hen med, at der allerede var blevet afholdt adskillige møder indenfor en snæver kreds af interesserede, og at man formodentlig indenfor et par uger ville kunne fastlægge et passende tidspunkt for stiftelsen af selve foreningen. Den vigtige kendsgerning, at en komité netop var blevet nedsat, blev ganske fortiet. Fra en af sine mange kontakter i Sverige hørte Heerfordt imidlertid snart, hvad der var sket. Der synes altså at være "Ulve i Mosen", som han senere skrev. Hans første indskydelse var straks at rejse til Stockholm, men efter nærmere overvejelse fandt han det bedre at afvente begivenhedernes gang. Det fik han så også lov til. Halvanden måned senere havde han endnu ikke hørt fra komiteen, og han besluttede sig derfor til igen at skrive til Richert, hvem han af hensyn til planlægningen af sit eget nordiske arbejde, bad om at blive orienteret om udsigterne for dannelsen af den svenske forening.⁴⁰ Professoren kvitterede nu med en kort meddelelse om, at spørgsmålet på grund af forskellige vanskeligheder ikke var avanceret så hurtigt som man havde ønsket, men tilkendegav, at han var overbevist om, at der ville blive dannet en svensk forening og meddelte desuden navnene på medlemmerne af den svenske komité, som Heerfordt gjorde ham opmærksom på, at han var gjort bekendt med. Det var alt.⁴¹

Forinden havde den svenske komité internt taget afstand fra den danske forening. Af protokollen fra et møde den 16. marts 1918 fremgår det, at man fandt de Heerfordtske tanker "fantastiska".⁴² Det er af historikeren Svein Olav Hansen udlagt sådan, at man i komiteen opfattede Heerfordts planer som fantasifulde og urealistiske, og da

³⁹ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 3, J.G. Richert til C.F. Heerfordt, 8.4.1918; Heerfordt [1920?], s. 92.

⁴⁰ Heerfordt [1920?], s. 53-57.

⁴¹ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 3, J.G. Richert til C.F. Heerfordt, 8.4.1918.

⁴² Herlitz 1959, s. 141.

man ikke ønskede en forening der skulle "agitere for et nordisk keiserdømme, ei heller for en nordisk føderasjon", var det naturligt at man brød kontakten til den danske forening.⁴³ Men Heerfordt havde aldrig taget til orde for et nordisk keiserdømme, om end nok for et nordisk kongeråd. Det han fra omkring 1917 arbejdede for, var at få oprettet en fællesnordisk forening med afdelinger i de tre lande, som skulle søge at tilvejebringe en større fællesskabsfølelse og et udvidet samarbejde mellem de nordiske folk samt virke for igangsættelsen af en fællesnordisk undersøgelse af, hvordan det nordiske samarbejde burde udformes fremover. At han og med ham den danske forening havde føderale ambitioner på det nordiske samarbejdes vegne, er ubestrideligt, men det betød ikke, at man fra dansk side krævede forhandstilslutning hertil fra svensk og norsk side i forbindelse med stiftelsen af foreningerne i de to lande. Når det så er sagt, skal det ikke afvises, at enkelte medlemmer af den svenske komité har betragtet Heerfordt som en fantast. Men hovedgrunden til, at Stockholm-komiteen valgte at lægge afstand til den danske forening, var det nu næppe. Heerfordt har selv givet udtryk for, at den virkelige årsag var, at Heckscher havde højreradikale sympatier og ønskede at undgå en fællesnordisk forening med afdelinger i de tre lande, da det "udelukkede det svenske hegemoni i ethvert nordisk samarbejde, hvilket efter hans mening alene stemte med hans fædrelands interesser".⁴⁴ Forestillingen om, at det svenske initiativ var en slags storsvensk eller højreradikal intrige, skulle Heerfordt ikke komme til at stå alene med. I visse norske kredse, hvor mistilliden til Sverige var indgroet, tog man hurtigt tanken til sig. Men der var nu ikke kød på det ben. Heckscher havde trods sit konservative udgangspunkt liberale sympatier og hørte ikke til i den højreradikale lejr. Hvis sådanne yderligtgående holdninger var ledende i Stockholm-komiteen, er det desuden noget vanskeligt at begribe dens brede forankring i alle de svenske politiske partier.⁴⁵

Forklaringen på tilsidesættelsen af Heerfordt og den danske forening er snarere et svensk behov for at hævde sig nationalt og sikre, at arbejdet for dannelsen af den svenske forening blev varetaget af

⁴³ Hansen 1994, s. 20.

⁴⁴ Heerfordt [1920?], s. 74.

⁴⁵ *Svenskt biografiskt lexikon*, 18, s. 380; Brev fra Axel Borgström til C.F. Heerfordt, 11.12.1918, citeret i Heerfordt [1920?], s. 92; Ivar Anderson: *Arvid Lindman och hans tid*, Stockholm 1956, s. 219.

hjemlige kræfter. Som Carleson og Heckscher senere gjorde gældende, måtte dannelsen af en svensk forening udelukkende “udgå fra svenske mænd”.⁴⁶ Desuden kunne man ved at forbigå den danske forening og internt i det nordisk orienterede miljø i Sverige fremstille Heerfordt som fantast, isolere ham og gribe det nordiske initiativ, sådan at man i højere grad end ellers kunne præge den videre udvikling. Hvilken betydning det skal tillægges, at den danske forening med Heerfordts eget udtryk “næsten ganske” savnede støtte fra personer med national gennemslagskraft på det handelsøkonomiske område, er svært at afgøre. Heerfordt mente selv, at Stockholm-komiteen kunne være bekymret for at støde “berettigede Interesser”, og derfor ikke ville risikere at begå en skæbnesvanger fejl ved ikke at rette henvendelse direkte til Alexander Foss og lignende repræsentanter for “den rette autoritative Indflydelse i økonomiske og handelspolitiske Spørgsmaal”.⁴⁷ En gennemgang af medlemsfortegnelsen viser imidlertid, at foreningen foruden en række fremtrædende akademikere og forfattere samt ledende officerer med selveste hærchefen general-løjtnant J.V. Gørtz i spidsen, talte ikke mindre end tre medlemmer af Industrirådet blandt sine aktive tilhængere: formanden for Dansk Arbejdsgiverforening, direktør Sophus Hauberg, og direktør, kaptajn F.H.J. Rambusch samt direktør Hilmar Vestesen.⁴⁸ Det var dog alligevel noget, og der synes ikke på denne baggrund grund til at tillægge dette moment nogen afgørende vægt. Desuden gælder det, at en væsentlig årsag til, at Alexander Foss og hans meningsfæller indtog en reserveret holdning til foreningen, var, at de betragtede ethvert dansk initiativ i sagen som uønsket, sådan at man måske godt kunne forestille sig, at de ville være villige til at indtræde i foreningen, hvis svenskerne havde accepteret den som sin samarbejdspartner.⁴⁹

Det svenske initiativ

En konsekvens af den svenske ledelses beslutning om at lægge afstand til Heerfordt var, at initiativet i det nordiske arbejde fuldstændig overgik på svenske hænder. Hvis komiteen i Stockholm havde anerkendt den danske forening som en ligeværdig partner, ville man

⁴⁶ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, 6.5. 1918.

⁴⁷ Heerfordt [1920?], s. 77-78.

⁴⁸ Heerfordt 1917, s. 7-8; *Kraks Blaa Bog 1917*.

⁴⁹ Heerfordt [1920?], s. 77-78.

på svensk side have været tvunget til at inddrage foreningen i overvejelserne om, hvordan man skulle gå videre med arbejdet. Nu blev kursen egenhændigt udstukket af den svenske ledelse. I midten af april var komiteen ved at være klar til at sende delegerede til nabolandene for at præsentere de tanker, man gjorde sig om dannelsen af en nordisk forening i de tre lande.⁵⁰ Af taktiske årsager faldt valget først på København: var danskerne først med, ville det sikkert være lettere at overtale de antageligvis noget mere skeptiske nordmænd. Professor Heckscher havde fortrinlige forbindelser i den danske hovedstad, ikke mindst gennem sin fader, der var dansk generalkonsul, og en af dem var tilfældigvis Foss.⁵¹ Den 20. april skrev han til ingeniøren, at man i Stockholm var begyndt at beskæftige sig med tanken om et mere organiseret skandinavisk samarbejde, med særlig henblik på at koordinere de mange forskellige nordiske initiativer. De svenske intentioner blev nærmere præciseret i et vedlagt udkast til fælles program, der var tydeligt inspireret af den danske forenings vedtægter, men hvor det til forskel fra dennes føderale program, mere svævende udtaltes, at man ville sigte imod, at skabe "former av politisk eller ekonomisk innebörd för stärkt varaktig sammanhållning mellan de nordiska länderna inåt och utåt". Planens realisering afhang imidlertid af interessen i de øvrige nordiske lande, og den svenske ledelse ønskede derfor at drøfte sagen med personer fra nabolandene. I den anledning ville Carleson og han komme til København i slutningen af april, og de håbede, at Foss havde tid til at mødes med dem for en mere indgående drøftelse af hele spørgsmålet.⁵² Tilsvarende henvendelser synes at været tilgået en række andre af Heckschers kontakter i Danmark, nemlig den tidligere konseilspræsident, historikeren Niels Neergaard fra Venstre, der var formand for den danske delegation til Nordisk Interparlamentarisk Forbund, nationalbankdirektør Marcus Rubin, generaldirektør for skattevæsenet Michael Kofoed, juridisk professor emeritus Julius Lassen samt professor i nationaløkonomi Harald Westergaard og historieprofessor Aage Friis, der stod i nær forbindelse med De Radikales ledere.⁵³

⁵⁰ Axel Borgström til C.F. Heerfordt, 11.12.1918, jf. Heerfordt [1920?], s. 92.

⁵¹ *Svenskt biografiskt lexikon*, 18, s. 377; Heerfordt [1920?], s. 78.

⁵² RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Eli Heckscher til Alexander Foss, 20.4.1918; Herlitz 1959, s. 143.

⁵³ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, 6.5.1918, pk. 2, Alexander Foss til kaptajn Helge Bruhn, 21.12.1920; *Aarbog for de nordiske interparlamentariske grupper. Første aargang. 1918*. Udgivet af den danske interparlamen-

Det var i hvert fald denne lille kreds, der konfererede med Carleson og Heckscher i København den 29. april. De gav alle deres fulde tilslutning til tanken om at stifte en tilsvarende forening i Danmark som den påtænkte svenske og nedsatte sig som en komité, der skulle påtage sig at føre sagen videre. På forespørgsel om, hvorledes Stockholm-komiteen stod til Den danske Forening for nordisk Samarbejde, blev der svaret, at man ønskede at lægge sagen i hænderne på syvmandsgruppen. Alexander Foss forklarede senere Heerfordt, at det skulle forstås sådan, at man "fra svensk side ikke har villet acceptere den allerede dannede danske forening som udgangspunkt for sagens endelige afgørelse".⁵⁴ At den svenske komité muligvis ikke ligefrem var stolt over sin behandling af Heerfordt, antydes af, at den trods alt ikke helt ville undlade at orientere ham om sit initiativ i København. Måden det skete på viser imidlertid samtidig, hvor grundigt komiteen desavouerede ham. Efter konferencen med syvmandsgruppen op søgte professor Heckscher uden forudgående telefonisk henvendelse Heerfordt i hans konsultationslokale, og da han ikke fandt ham der, efterlod han sit visitkort med påskriften: "Har sökt Dr. Heerfordt vid ett hastigt besök i Kbhvn., men resar redan i dag ock skall vidare meddela sig skriftligt". Ved at ringe rundt til byens hoteller lykkedes det senere på dagen Heerfordt at lokalisere Heckscher, og han op søgte ham derefter på hans hotelværelse. Professoren indvilligede i en samtale og gav en kort orientering om sit arbejde i København, men afviste at oplyse Heerfordt om, hvilke personer det var, som havde påtaget sig at arbejde for oprettelsen af en ny dansk forening for nordisk samarbejde, idet han dog tilføjede, at øjenlægen formodentlig ville høre fra dem.⁵⁵

Heerfordt kom ikke til at vente længe. En af de første majdage blev han orienteret af Foss, der med Niels Neergaard og Aage Friis som sine to løjtnanter havde grebet taktstokken i København-komiteen. Ingeniøren havde forinden ved at trække på sit omfattende personlige netværk indkaldt repræsentanter for hovederhvervene og arbejderbevægelsen til et møde i Industrirådets lokaler i København den 6. maj. Opfattelsen hos Foss og den danske komité var, at forudsæt-

tariske gruppe ved A. Laesgaard, 1919, s. 1; *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 4, s. 649-53.

⁵⁴ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, Fortrolig meddelelse fra forretningsudvalget til repræsentanter for de danske hovedhverv, 29.4.1918, pk. 1, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, 6.5.1918.

⁵⁵ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, udateret beretning; Heerfordt [1920?], s. 81-82.

ningen for et mere omfattende nordisk samarbejde var, at det blev båret af erhvervslivet samtidig med, at det blev støttet af ideelle og politisk interesserede. I modsætning til Heerfordt anså Foss det foreløbig for en utopi at søge tilvejebragt et toldforbund eller et statsforbund, hvilket han på den anden side ikke havde "det mindste imod" kunne nås engang i fremtiden. For øjeblikket var stemningen i Norge imidlertid meget langt fra et vidtgående samarbejde. Følgelig måtte det nordiske samvirke have karakter af et "frit samarbejde på parallelle linier båret ikke af regeringer og diplomater, ej heller i væsentlig grad af politikere, men af erhvervsinteresser". Ifølge Foss var det den eneste farbare vej, og jo bedre man forstod det, des hurtigere ville det gå.⁵⁶ Trods sine nordiske drømme, havde ingeniøren den politiske realitetssans, som Heerfordt med sit udpræget sangvinske temperament manglede. Desuden var hans personlige forbindelser i det økonomiske og politiske establishment nærmest uovertrufne i en dansk sammenhæng. Og disse kontakter gjorde han nu effektivt brug af.⁵⁷ Efter at komiteen havde sikret sig støtte til foreningsplanerne fra erhvervslivet og arbejderbevægelsen, der gav tilsagn om at ville lade sig repræsentere i foreningen, skulle forholdet til Den danske Forening for nordisk Samarbejde afklares.⁵⁸ Den 10. maj var Heerfordt og hans forenings forretningsudvalg inviteret til møde i Industrirådets lokaler med Alexander Foss, der redegjorde for, hvad der indtil nu var sket i sagen og refererede det svenske program, hvorpå forretningsudvalget efter en kort betænkningpause enstemmigt vedtog at slutte sig til bestræbelserne på at danne en ny forening. Stillet over for det foreliggende *fait accompli* var der heller ikke andet, forretningsudvalget kunne gøre uden at skade den nordiske sag.⁵⁹

Norge tøver

Tilslutningen i ledende kredse i Danmark til den svenske komité's bestræbelser var forudsætningen for, at der nu også kunne rettes henvendelse til Norge, og kort efter hjemkomsten fra København aflagde Carleson og Heckscher besøg i Kristiania. Håbet var en hurtig norsk

⁵⁶ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, 23.4., 6.5.1918.

⁵⁷ Hansen 1994, s. 21.

⁵⁸ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, Alexander Foss til kaptajn Helge Bruhn, 21.12.1920.

⁵⁹ Heerfordt [1920?], s. 85-90; RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, C.F. Heerfordt til Alexander Foss, 14.5.1914.

tilslutning, så foreningerne kunne stiftes allerede i løbet af sommeren. Industrilederen Johan Throne Holst, den senere socialdemokratiske udenrigsminister, historieprofessor Halvdan Koht og den tidligere konservative justitsminister, professor i retsvidenskab Fredrik Stang, direktøren for Statistisk sentralbyrå, Nicolai Rygg, skibsreder A.F. Klaveness og juristen og socialøkonomen, professor B. Morgenstjerne var blot nogle af de personer, som de svenske udsendinge kontaktede, og de viste sig alle uden undtagelse sympatiske over for planerne, men gav udtryk for, at de måtte have stærk parlamentarisk rygdækning, før de gav deres endelige tilslutning. På denne baggrund samledes en større kreds i Stortinget den 11. maj for at drøfte spørgsmålet. Flertallet var politikere; nævnes skal stortingspræsident Mowinckel og kirke- og undervisningsminister Jørgen Løvland fra Venstre, den konservative Hagerup-Bull, Anders Buen fra Det Norske Arbeiderparti og Arbejderdemokraternes Johan Castberg; og herved adskilte de sig fra de engagerede i Danmark og Sverige, som hovedsageligt bestod af nordisk orienterede akademikere og erhvervsfolk, mens indslaget af politikere var mindre udpræget. Også forsamlingen i Stortinget tøvede med at tage stilling til det svenske initiativ og begrænsede sig til at nedsætte en femmandskomité, der skulle overveje spørgsmålet nærmere. Mowinckel blev formand for komiteen, der desuden kom til at bestå af Hagerup-Bull, Buen, Castberg og Klaveness – fire ud af fem var altså politikere. Manglen på en hurtig norsk tilslutning til foreningstanken, var et varsel om, at sagen ikke var så ligetil i Norge, og der kom da også til at gå ikke mindre end to måneder før Mowinckel kunne melde tilbage til Stockholm-komiteen, at man i Kristiania tiltrådte tanken om en nordisk forening.⁶⁰

Ikke alle i Norge var lige begejstrede ved tanken om en forening for nordisk samarbejde. Mowinckel hævdede, at det var ud fra den betragtning, at det interparlamentariske samarbejde og det officielle samarbejde mellem de tre regeringer samt det vidtforgreneede samvirke på det civile samfunds niveau udgjorde en passende ramme for det nordiske samarbejde, og at man under disse omstændigheder spurgte sig i Norge, om det var heldigt at danne de tre nye foreninger, og om disse ville få opgaver.⁶¹ Den virkelige årsag var selvsagt, at

⁶⁰ Herlitz 1959, s. 141-42; Hansen 1994, s. 21; RA, Alexander Foss' arkiv, pk. 10, Conrad Carleson til Alexander Foss, 14.5.1918; Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, J.L. Mowinckel til Conrad Carleson, 11.7.1918.

⁶¹ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, J.L. Mowinckel til Conrad Carleson, 11.7.1918, Papir med titlen "Norden," 8.9.1918.

man i visse norske kredse slet ikke ønskede at få uddybet det nordiske samarbejde. Traditionel norsk animositet mod de to broderfolk gjorde sig uden tvivl stærkt gældende her. En yderligere faktor var den opfattelse, at Norge ikke måtte binde sig for stærkt til de øvrige nordiske lande, men i stedet skulle orientere sig mod England. Norge havde siden selvstændigheden i 1905 orienteret sig stærkt vestpå, og under 1. Verdenskrig var dets neutralitetspolitik stærkt engelskorienteret. Historikeren Olav Riste har med rette karakteriseret den norske stilling i forhold til ententen som "The Neutral Ally". Vitale handels- og sikkerhedspolitiske interesser var på spil for Norge, idet briterne kontrollerede de oversøiske forsyningslinjer, som landet var helt afhængig af, og England desuden i brede norske kredse blev betragtet som garant for Norges selvstændighed. I Norge var det desuden en udbredt opfattelse – og ikke med urette – at landet havde en gunstigere stilling hos ententen end Sverige og Danmark, og der var de folk, der mente, at man ikke i Norge skulle forsømme at drage fordel heraf. En naturlig konsekvens af den engelskorienterede udenrigspolitik var stor lydhørhed over for britiske synspunkter, sådan at den britiske uvilje mod det nordiske samarbejde, som blev signaleret stadig kraftigere, efterhånden som krigen trak ud, vel måtte give sig visse udslag i ledende norske kredse.⁶²

Hos flertallet af det norske establishment havde krigsårenes generelt positive erfaringer med det nordiske samarbejde, særligt den nordiske vareudveksling, imidlertid skabt et fond af velvilje over for tanken om en nordisk forening, der skulle virke for større fællesskabsfølelse og udvidet samarbejde mellem de nordiske lande. Grunden til den norske tøven var således ikke så meget betænkelighed ved at gå ind i arbejdet for foreningen, som forbehold over for det svenske programudkast. Som Mowinckel i diplomatiske vendinger fremholdt over for den svenske komité den 11. juli, var det nødvendigt at udforme programmet "noget anderledes", hvis foreningen skulle få en gunstig modtagelse hos den norske offentlighed. Vurderingen i Kristiania var, at dele af det svenske program ville vække "delte meninger eller endog modstand" hos meget brede norske kredse. Det centrale problem var tanken om, at foreningerne skulle sigte imod at skabe faste

⁶² Berg 1995, s. 251-55. At man i den norske regering var meget opmærksom på det britiske skepsis over for det nordiske samarbejde fremgår af flere indberetninger fra den danske gesandt i Kristiania. Jf. RA, UM, Politiske depecher fra gesandtskabet i Kristiania: "Ministtermødet i Christiania," 23.9.1916, "Norges Stilling. Det skandinaviske Samarbejde," 15.10.1917.

former for politisk eller økonomisk samarbejde mellem de nordiske lande. Alt hvad der kunne tolkes som et forsøg på fra svensk side at genoplive de gamle unionstanker ville i Norge blive mødt af en sådan modstand, at foreningen i Mowinckels formulering "løb risiko for at blive undergravet fra starten." At den norske offentlighed med andre ord nærrede politisk uvilje mod enhver form for suverænitetsafgivelse, burde ikke være kommet som en overraskelse for politiske iagttagere med kendskab til det nordiske samarbejde. Den norske Nordenspolitik havde gennem hele krigen været karakteriseret af bestræbelser på at opretholde de bedst mulige forbindelser til Danmark og Sverige, men med "bevarelse af Norges fulde selvstændighed og uafhængighed", som den norske udenrigsminister Niels Claus Ihlen gentagne gange havde pointeret over for den danske gesandt i Kristiania.⁶³

Fra et norsk synspunkt var det helt afgørende, at man i foreningen bevarede sin fulde nationale handlefrihed. Derfor var det også et problem, at det i det svenske programudkast udtaltes, at foreningerne skulle virke for at sikre nordiske statsborgere en begunstiget stilling i de øvrige nordiske lande, navnlig med henblik på at fremme vareudvekslingen mellem de tre lande. Forslaget fandt man i Norge "meget betænkeligt," idet man nok kunne se det naturlige i, at spørgsmålet blev taget op til drøftelse, men på forhånd kunne man ikke tage stilling til det. Derudover forkastede man et forslag om, at foreningerne skulle virke for en harmonisering af sociallovgivningen i de tre lande, når nationale særinteresser ikke tilsagde noget andet. Nordmændene ville ikke binde sig til specifikke reformer og foretrak, at samarbejdet blev så uforpligtende som muligt, sådan at foreningerne fik "frie hænder." De norske synspunkter blev af Kristiania-komiteen indarbejdet i et nyt programudkast, hvor det indledningsvis blev fastslået, at opgaven for foreningerne var at uddybe samfølelsen og forståelsen mellem de nordiske folk samt at befæste og udvide samarbejdet imellem dem. Målsætningerne skulle nås ved indsats på to områder. Først og fremmest skulle foreningerne gennem et omfattende oplysningsarbejde forsøge at rette op på det beskedne kendskab, som de nordiske folk på mange områder havde til hinanden, det etniske og sproglige

⁶³ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, J.L. Mowinckel til Conrad Carleson, 11.7.1918, Papir med titlen "Norden," 8.9.1918, Møde angående dannelse af Foreningen Norden, 4.10.1918, Alexander Foss' arkiv, pk. 10, Conrad Carleson til Alexander Foss, 14.5.1918, UM, Politisk depeche fra gesandtskabet i Kristiania: "Friherre L. de Geer om skandinavisk Politik," 20.10.1915.

slægtskab uagtet. Dernæst skulle foreningerne søge at udgøre et centralt organ, som kunne støtte og sammenknytte det voksende antal nordiske tiltag og give impulser til fælles arbejde "også på områder, hvor det endnu ikke fandtes, men hvor naturlige betingelser lå til rette for det." Mowinckel beklagede over for den svenske komité, at man i Norge ikke uden videre havde kunnet tiltræde det svenske forslag, men fremholdt, at det var interesse i sagens fremme, som havde gjort det nødvendigt for komiteen at stille sig som den havde gjort. Og dermed handlede den jo også i de to andre landes interesse: "Skulde foretagendet mislykkes i Norge, vilde det jo virke tilbage på samarbejdet mellem de tre folk i det hele."⁶⁴

Et fælles program

I Stockholm lagde man ikke skjul på sin utilfredshed med den norske tøven. Omtrent en måneds tid efter sit besøg i Kristiania skrev Carleson til Foss, at man i Sverige naturligvis ikke var videre opmuntrede over nordmændenes måde at håndtere sagen på. Nogen mulighed for at udsende invitationerne til foreningernes stiftelse allerede i sommer var der ikke længere, og man foreslog derfor den danske komité at vente til efteråret, da man stadig gjorde sig håb om at vinde tilslutning fra norsk side. At der var udsigt hertil, havde direktør Throne Holst givet udtryk for under ophold i Stockholm og København, hvor han havde udtalt, at planen meget vel kunne gennemføres i Norge, og at der var det bedste håb om, at det ville ske. Også fra anden norsk side havde man modtaget tilsvarende signaler. Den svenske komité prioriterede i denne situation, at få nordmændene med i arbejdet, frem for at få foreningerne stiftet straks. Ved en svensk drøftelse af om Danmark og Sverige eventuelt skulle gå videre med arbejdet på egen hånd, var man nået frem til, at det var "mindre lempeligt at begynde uden Norge". Et sådant skridt ville uden tvivl have vanskeliggjort, ja måske ligefrem helt umuliggjort, norsk deltagelse, og da målsætningen var at få alle de nordiske lande med i foreningsarbejdet, måtte man væbne sig med tålmodighed og give nordmændene den tid, de havde brug for til at finde ud af, hvordan de forholdt sig til det svenske initiativ. De svenske komitémedlemmer ville i mellemtiden tage på ferie, men komiteen havde engageret docent Niels Herlitz

⁶⁴ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, J.L. Mowinckel til Conrad Carleson, 11.7. 1918; Hansen 1994, s. 24.

som sekretær, og han ville være til at træffe hele sommeren. I København var man fuldt ud enige med svenskerne i, at det af hensyn til Norge var det rigtige at udskyde stiftelsen af foreningerne med nogle måneder, men her mente man i øvrigt, at sommeren alligevel ikke var gunstig for lanceringen af foreningerne.⁶⁵

Det nye norske programudkast fik man i Stockholm først lejlighed til at diskutere i begyndelsen af august, da flere af komiteemedlemmerne var vendt hjem fra ferie. Modtagelsen var blandet. Man fandt det ikke tilfredsstillende og ville langt have foretrukket, at programmet fik det indhold, som man fra svensk og dansk side allerede var blevet enige om, eftersom det langt bedre modsvarede intentionerne end det "mera begränsade og kyliga innehåll" i det norske forslag. På den anden side anså komiteen, at det norske forslag kunne bruges som forhandlingsgrundlag, under forudsætning af, at man kunne få optaget en del af de mere positive opgaver i programmet, som var med i det svenske programudkast, men som savnedes i det norske.⁶⁶ I København synes der at have været noget større uenighed om, hvordan man skulle forholde sig til udkastet. Aage Friis vurderede, at Norge ikke ville gå med, hvis det norske programudkast ikke i hovedsagen blev accepteret, hvilket han ikke havde noget imod, da han fandt det ligegyldigt, hvad der kom til at stå. Argumentet var, at alt alligevel afhang af, hvordan forhold og stemninger var i de tre lande på hvert givet tidspunkt. Fik man først de tre foreninger stiftet, havde man udgangspunktet, og det "vil så vise sig, hvor langt de nuværende gunstige konjunkturer kan bære samarbejdet fremad." Mindre tilfreds var Alexander Foss, der tillagde programmet stor vægt og fandt, at det norske udkast såede tvivl om, hvorvidt man "sluttede sig til foreningen i tillid til, at et virkeligt effektivt samvirke mellem de tre lande var et ønskeligt mål." I den nordiske vareudveksling havde ingenøren ikke de bedste erfaringer med hensyn til nordmændenes vilje, men navnlig ikke med hensyn til deres evne til virkeligt samarbejde, og han var bekymret for, at en realisering af foreningen på grundlag af det norske program, kunne betyde, at nordmændene i praksis holdt sig udenfor. Hvis man ikke kunne nå længere, ville han imidlertid ikke afvise en forening selv på dette grundlag.⁶⁷

⁶⁵ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Conrad Carleson til Alexander Foss, 17.6.1918, Alexander Foss til Conrad Carleson, 20.6.1918.

⁶⁶ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Nils Herlitz til Alexander Foss, 11.8.1918.

⁶⁷ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Aage Friis til Alexander Foss, 24.8.1918, Alexander Foss til Aage Friis, 26.8.1918.

Fra svensk side fremkom i midten af august forslag om, at den videre behandling af programmet skulle ske på et møde mellem repræsentanter for de tre lande, hvorved man så også kunne få lejlighed til at drøfte en række andre spørgsmål i forbindelse med foreningernes stiftelse og organisation. Mødet så man gerne lagt i tilknytning til det nordiske interparlamentariske delegeretmøde i København den 6.-7. september 1918, da man var sikker på, at Mowinckel som formand for den norske delegation ville være tilstede, og mente at yderligere en eller flere norske komitémedlemmer ville kunne rejse til den danske hovedstad i sagens anledning – i så fald ville også den svenske komité "skicka ned" nogle repræsentanter.⁶⁸ Forslaget blev godt modtaget i København og Kristiania, og den 8. september kunne delegerede fra de tre lande mødes for at rydde de sidste knaster af vejen.⁶⁹ Tilstede var fra dansk side: Alexander Foss, Aage Friis og Niels Neergard; fra svensk: G.H. von Koch, Herlitz og Carleson; fra norsk: Mowinckel, E. Hagerup-Bull, kirke- og undervisningsminister Jørgen Løvland og venstrepolitikerens O.A. Blehr m.fl.⁷⁰ Den svenske komité havde forinden udarbejdet et kompromisforslag, hvor de kontroversielle punkter var fjernet, men hvor tonen var noget varmere end i det norske programudkast. Vigtigere var, at den oprindelige tanke om, at foreningerne skulle virke aktivt for en udvidelse af de økonomiske kontakter, var bevaret. Carleson skrev kort før fællesmødet i København til Foss, at man i Sverige ville have foretrukket det oprindelige program, men var beredte til at slå af på det. Imidlertid måtte man insistere på, at det endelige program fik en vis "fyldighed," og i forlængelse heraf antydede Carleson, at det i høj grad afhang af danskerne og særligt Alexander Foss, hvor langt nordmændene eventuelt kunne overtales til at strække sig. Fra svensk side lagde man stor vægt på, at Foss sluttede op om det svenske kompromisforslag og lagde pres på nordmændene – ingeniøren kom da også til at spille en afgørende rolle under forhandlingerne i København.⁷¹

Foss gav på fællesmødet indledningsvis udtryk for, at man fra dansk side kunne slutte sig til det norske ønske om at begrænse programmet til det mere almindelige og lade arbejdet vokse frem af sig selv, men at man på den anden side også måtte sørge for, at programmet

⁶⁸ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Niels Herlitz til Alexander Foss, 11.8.1918.

⁶⁹ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Alexander Foss til Conrad Carleson, 17.8.1918.

⁷⁰ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, Papir med titlen "Norden," 8.9.1918.

⁷¹ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Conrad Carleson til Alexander Foss, 5.9.1918; Herlitz 1959, s. 145.

Ingeniør Alexander Foss (1858-1925) var foruden at være en fremtrædende konservativ politiker, en af dansk erhvervslivs ubestridte lederskikkelser, og det var naturligt at han blev inddraget i arbejdet på at sikre Danmarks vareforsyning under 1. Verdenskrig. Han gjorde i denne forbindelse et stort arbejde for at øge den nordiske vareudveksling og overtog herhjemme ledelsen af arbejdet for en ny nordisk forening, efter at svenskerne havde taget initiativ i sagen. Forudsætningen for et mere omfattende nordisk samarbejde var i Foss' optik, at det blev båret af erhvervslivet samtidig med at det blev støttet af ideelle og politisk interesserede, og denne opfattelse blev afgørende for grundlaget for Foreningen Norden.

kunne vække interesse. Hvorpå han fremholdt det handelspolitiske samarbejde som det vigtigste spørgsmål for foreningen og pegede på, at det var muligt, at man herigennem kunne "støtte dette væsentligt." Som det lå nu, manglede der forbindelse mellem de økonomiske interesser i Norden, og derfor måtte man sørge for "Indholdet i de Rammer, man vilde danne." Foss henledte opmærksomheden på det svenske kompromisforslag og ville gerne vide, hvad nordmændene mente om det. Mowinckel erklærede, at det var tilfredsstillende, mens Løvland optrådte mere tilbageholdende. Ministeren udtalte, at de tre lande havde forskellige økonomiske interesser og betonedede, at hovedvægten i foreningens arbejde måtte lægges på folkeoplysning. Hagerup-Bull lagde sig tæt op af ministeren, idet han udtalte, at kompromisforslaget var stærkt imødekommende over for de norske ønsker, men at det lagde vægt på selve samarbejdet, mens man fra norsk side ønskede oplysningsarbejdet sat i forgrunden. Kritikken blev straks imødegået fra svensk side af G.H. v. Koch, der erklærede, at man havde bygget på det norske program, men kun udviklet det lidt mere, da det heller ikke måtte blive for magert, hvis det skulle fange interessen. Ligesom i den danske komité lagde man fra svensk side vægt på de økonomiske interessers varetagelse af foreningen. Herlitz tilføjede, at man i Sverige lagde vægt på at pege på positive opgaver for at vinde tilslutning. Man havde i det nye svenske forslag

nærmet sig til det norske programudkast, men ville ikke lægge lige så stor vægt på folkeoplysningsdelen som nordmændene: "Vi vilde gerne have mere positive og større Maal sat ind ogsaa."⁷²

Mowinckel greb på dette tidspunkt ind i diskussionen og tilkendegav, at han ikke kunne se, at der var nogen væsensforskel på de to forslag. Begge kunne bruges lige godt. Det var nærmere en stemnings-sag, hvad man ville foretrække. Ikke alle i den norske delegation, kunne imidlertid uden videre godtage, at foreningen skulle engagere sig i det økonomiske samvirke. O.A. Blehr fremholdt, at de økonomiske spørgsmål, f.eks. toldspørgsmålet, ikke lå i det norske udkast, da disse ting ville blive vanskelige at have med. Det måtte være neutrale formål, man opstillede, for at ikke foreningen skulle sprænges. Bekymringen for, at der på det handelspolitiske område kunne blive tale om suverænitetsafgivelse, var tydeligvis ikke helt bortvejret. Foss meldte derfor ud, at han personligt ikke troede på en toldunion eller mellemrigslov, men at andre økonomiske spørgsmål kunne løses i samarbejde, uden at det gik ud over den "enkeltes Suverænitet." Ingeniøren tog ikke i betænkning at sige, at de tre nordiske lande kunne være nået 10-dobbelt længere under krigen, hvis de havde haft parallel handelspolitik. Her lå store opgaver for et nyt organ, sagde han, og fremdrog den nordiske vareudveksling som et eksempel herpå. Man havde imidlertid behov for at skabe nye kontakter udenom de officielle organer, udenrigsledelsen og rigsdagen, og her kunne foreningerne spille en vigtig rolle. Fra dansk side ville man på denne baggrund sætte pris på, om man fra norsk side kunne slutte sig til det nye svenske forslag, for i "Danmark maatte man absolut holde paa at have de økonomiske Interesser med, og disse kan ikke vindes paa kulturelle Formaal alene." Stillet overfor valget mellem at afvise kompromisforslaget, og altså pådrage sig skylden for et sammenbrud i forhandlingerne, eller godtage det, fulgte nordmændene Foss' opfordring og accepterede det nye forslag med visse redaktionelle ændringer. Enkelte formuleringer blev efter norsk ønske sløjfet, andre fik trukket tænderne ud. "Et stærkt og fast sammenhold" blev f.eks. omskrevet til "sammenhold og samarbejde," mens vendingen, at foreningen skulle virke for "en tilnærmelse mellem de nordiske folk" helt måtte udgå.⁷³

⁷² RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, Papir med titlen "Norden," 8.9.1918.

⁷³ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, Papir med titlen "Norden," 8.9.1918; Herlitz 1959, s. 145.

Indbyderlisten

Det var aftalt, at opråbet om stiftelsen af foreningerne skulle offentliggøres i sidste halvdel af november 1918, og i København gik man straks i gang med de nødvendige forberedelser. Et afgørende moment var mobiliseringen af de 100 personer, som skulle stå som medindbydere og udgøre foreningens første repræsentantskab. Hovederhvervene, arbejderbevægelsen og den lille kreds, som Heerfordt var talsmand for, havde som tidligere nævnt allerede givet tilsagn om, at de ville lade sig repræsentere i foreningen. Komiteen kunne derfor mindre end en måned efter fællesmødet i København indkalde til en slags forberedende generalforsamling i Studenterforeningen den 17. oktober, hvor det var tanken at man skulle vedtage et i forvejen omsendt forslag til statutter og beslutte at danne foreningen, så snart man var klar i Sverige og Norge. Efter henvendelsen til offentligheden skulle man så samles på ny til et større møde, hvor foreningen skulle stiftes.⁷⁴ Ved afklaringen af den endelige repræsentation viste det sig imidlertid, at man indenfor søfartskredse stillede sig noget køligt til sagen, idet man ønskede oplysning om, hvordan norsk og svensk søfart forholdt sig til foreningens dannelse. Med de socialdemokratiske repræsentanter viste der sig også visse vanskeligheder, og på denne baggrund så komiteen sig nødsaget til at udskyde det planlagte møde, hvorved Foss, der netop på dette tidspunkt deltog i en nordisk vareudvekslingskonference i Kristiania, ville få tid og lejlighed til at komme hjem og sikre søfartens og socialdemokraternes deltagelse, inden man gik videre med sagen. Som en følge heraf blev den endelige indbyderliste først klar hen imod slutningen af oktober. Den forberedende generalforsamling var man imidlertid nødsaget til at udskyde yderligere på grund af den spanske syge, en ualmindelig ondartet influenzaepidemi, der var nået til Danmark henover sommeren og havde ført til en afbrydelse af de fleste former for sociale aktiviteter. Som komiteens midlertidige sekretær, Povl Drachmann, redaktør af *Tidsskrift for Industri* og Alexander Foss' højre hånd, skrev ved udgangen af oktober, ventede man nu "kun paa, at "Den Spanske" skal rase ud."⁷⁵

⁷⁴ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, Papir med titlen "Norden," 8.9.1918, Møde angående dannelse af Foreningen Norden, 4.10.1918, Mødeprotokol fra møde i "Norden," 3.1.1919.

⁷⁵ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til Niels Neergaard, 9.10.1918, Povl Drachmann til Nils Herlitz, 31.10.1918; Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på Vej. 1913-1939. Danmarks historie*, 13, 1971, 161-62.

I komiteen havde man tilstræbt at forme indbyderkredsen således, at flertallet repræsenterede erhvervslivet og arbejderbevægelsen. Målsætningen var lykkedes til fulde, idet landbrug, handel, håndværk og industri, søfart og fiskeri samt fagforeningerne hver fik 12 repræsentanter – alle bragt i forslag af deres egne hovedorganisationer. Kunst og videnskab fik 9 repræsentanter, der repræsenterede de højere læreanstalter, Videnskabernes Selskab og forskellige løsgængere, heriblandt professor Georg Brandes. Han var dog ikke taget med på råd og bad senere om at blive strøget af listen, da han ikke troede "paa Nyttens af en saadan Forening".⁷⁶ Litteraturprofessoren stod i øvrigt ikke alene med denne holdning. Hverken skibsreder A.P. Møller, Stauning, kommandør C.F. Drechsel eller den landskendte grosserer og fortaler for et tættere nordisk samarbejde A. Peschke Kødte ønskede at stå som medindbydere.⁷⁷ Fra de nordiske foreninger kom der 3 repræsentanter i kraft af formændene for det Letterstedtske Selskab, Nordisk Studenterklub og forsvarsminister P. Munch, der som Povl Drachmann ikke uden humor skrev, var "Formand for et eller andet skandinavisk Samarbejde, som jeg ikke kender noget til, formodentlig Antimilitarisme". Forsvarsministerens optagelse på listen var sket på forslag af Friis, efter at det under fællesmødet i København var kommet frem, at man i Norge ikke udelukkede medlemmer af den siddende regering fra foreningen. Friis fremhævede, at P. Munch altid aktivt og med initiativ havde taget del i det nordiske samarbejde og lagde af hensyn til foreningens fremtid vægt på, at "der i vort Arbejde deltager en ligesaa fremtrædende radikal Politiker", som Alexander Foss og Niels Neergaard var det fra De Konservatives og Venstres side. Spørgsmålet om politikernes deltagelse havde været oppe at vende flere gange, men da den politiske situation var forskellig i de tre lande, og man ikke tillagde det større betydning, om man fik fastlagt en fælles linje, valgte man forskellige løsninger. I Norge betød den høje prioritet man gav sikringen af en stærk parlamentarisk rygdækning, at flere ledende politikere, med statsminister Gunnar Knudsen og udenrigsminister Ihlen i spidsen, kom til at stå blandt indbyderne, mens man i Danmark foretrak at lade det politiske liv være

⁷⁶ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til Nils Herlitz, 31.10.1918, Blanket fra den foreløbige Komité for Foreningen Norden med tilføjelse af Georg Brandes, udateret.

⁷⁷ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til etatsråd Emil Glückstadt, 6.2.1919.

repræsenteret af formanden for hver af de fire partiers rigsdagsgrupper, hvorved P. Munch blev den eneste minister på indbyderlisten.⁷⁸

Også den danske folkekirke var repræsenteret ved en biskop, mens skolevæsenet og højskolen havde 6 repræsentanter. København fik i kraft af overpræsident Fr. de Jonquières, der skulle blive foreningens første formand, og to borgmestre, 3 personer blandt medindbyderne, mens retsvæsenet og den medicinske videnskab fik henholdsvis 5 og 3 repræsentanter. Kun pressen var ikke direkte repræsenteret, hvilket man fra første færd havde aftalt med svenskerne. Fra den oprindelige København-komité, der i mellemtiden var blevet udvidet med repræsentanter for erhvervslivet og forretningsudvalget for Den danske Forening for nordisk samarbejde, blev alle med undtagelse af Foss optaget på indbyderlisten som repræsentanter for komiteen, idet de i modsætning til ingeniøren "vanskeligt kunde grupperes under andre Afdelinger." Tilsvarende blev 5 medlemmer af den "ældre" komité optaget på listen, som repræsentanter for denne, sådan at hele 7 ud af de 8 medlemmer af forretningsudvalget for Den danske Forening for nordisk Samarbejde optrådte som medindbydere. Hovedårsagen til denne markante repræsentation var ifølge Povl Drachmann, at "dæmpe Kritik og Spektakel fra den Side."⁷⁹ Heerfordt havde trods sin tilslutning til arbejdet for at danne den nye forening, ikke hjertet med i sagen. Det synes først og fremmest at bero på, at han var dybt skuffet og fornærmet over, at andre havde overtaget ledelsen af det nordiske projekt, han havde arbejdet så energisk på at få realiseret. I stedet for at tage den svenske forbigåelse med et overlegent skuldertræk og fortsætte sit arbejde for at fremme det nordiske samarbejde indenfor rammerne af det nye foreningsinitiativ, blev han vred og bitter og skabte problemer for den danske komité ved bl.a. at stemple det svenske initiativ som et storsvensk projekt og i det hele taget modarbejde det på forskellig vis. Ved at give Heerfordt og hans forening god plads på indbyderlisten håbede man at kunne begrænse kritikken fra denne side, men det lykkedes kun i beskedent omfang. Valdemar Helsing forsøgte i øvrigt at overtale Alexander Foss til at lade

⁷⁸ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Aage Friis til Alexander Foss, 9.9.1918, P.A. Wessel-Berg til Povl Drachmann, 30.10.1918, Povl Drachmann til Nils Herlitz, 31.10.1918, Nils Herlitz til P.A. Wessel-Berg, 17.11.1918, Povl Drachmann til P.A. Wessel-Berg, 19.12.1918; Hansen 1994, s. 27.

⁷⁹ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til Nils Herlitz, 31.10.1918, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, 22.5.1919.

Heerfordt få plads i foreningens kommende forretningsudvalg, idet han nødigt ville "se ham operere for meget paa egen Haand" – men uden held. I kontorchefens vurdering ville komiteen ellers på denne måde få ham "under den bedste og sikreste Kontrol," og dertil ville den anerkendelse, der lå i at give øjenlægen en plads i forretningsudvalget, samtidig kunne tænkes at bortrydde den bitterhed, som han følte.⁸⁰

Afslutningen på Verdenskrigen

Før den spanske syge fik raset ud, og man kunne nå at indkalde til den forberedende generalforsamling, gjorde de storpolitiske begivenheder syd for grænsen krav på alles opmærksomhed. Den 9. november 1918 proklameredes Tyskland som republik, og kejser Wilhelm gik i landflygtighed i Holland. Det tyske kejserrige lå i ruiner. To dage senere blev der indgået våbenhvile mellem ententen og det slagne Tyskland. I Østrig-Ungarn var monarkiet også styrtet, og i de tidligere centralmagter slog krigsårenes materielle nød og frustrationer nu ud i eskalerende social uro og revolutionære bevægelser, der truede med at opløse de samfundsbærende institutioner. Også herhjemme i Danmark opstod der uroligheder, og i denne indenrigspolitiske situation var det nødvendigt at stille foreningsarbejdet i bero. Krigsafslutningen svækkede samtidig det greb om sindene, som den nordiske tanke havde fået gennem krigsårenes tryk og isolering.⁸¹ Nordmændene forsøgte således at trække sig ud af arbejdet eller i hvert fald udvandre dette yderligere, med henvisning til, at dannelsen af foreningen kunne gå imod tanken om Folkeforbundet, hvor "der ikke skulde være tillatt noen engere sammenslutning mellem de enkelte folk eller folkegrupper."⁸² I den danske komité havde man svært ved at tage de norske bekymringer alvorligt, og man spurgte sig selv, om det nu overhovedet ville blive til noget. Indstillet på at gøre yderligere indrømmelser var man ikke, og nordmændene blev orienteret om, at man fra dansk side måtte stå fast på det program, der var opnået

⁸⁰ RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, Valdemar Helsing til C.F. Heerfordt, 12.11.1918, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Valdemar Helsing til Alexander Foss, 5.10.1918.

⁸¹ Bo Lidegaard: *Dansk udenrigspolitik historie 4. Overleveren. 1914-1945*, 2003, s. 127-28; Herlitz 1959, s. 147.

⁸² RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, P.A. Wessel-Berg til Povl Drachmann, 30.10.1918.

enighed om på fællesmødet i København. Holdningen i Stockholm-komiteen var præcis den samme. Herlitz meddelte nordmændene, at den svenske komité måtte fastholde det aftalte program i dets helhed, idet han understregede, at en realisering af foreningstanken ville vanskeliggøres mærkbart, hvis resultatet af mødet i København skulle gøres til genstand for nye forhandlinger. Nordmændene opgav nu deres modstand, og den 8. december meddelte Kristiania-komiteen, at den ønskede at gå videre med arbejdet på det en gang aftalte grundlag.⁸³

Efter afslutningen på det norske intermezzo indkaldte komiteen til forberedende generalforsamling i København den 3. januar 1919. Kun omtrent halvdelen af medindbyderne mødte frem, men de øvrige havde forinden givet deres skriftlige tilslutning til sagen. Alexander Foss redegjorde for arbejdet, hvorefter det omsendte forslag til statutter uden dramatik blev godtaget med få ændringer.⁸⁴ Det betød, at man nu var klar til at lægge ud med det offentlige opråb, hvis indhold man var blevet enige om på fællesmødet i København. Fra svensk side så man gerne, at opråbet blev offentliggjort den 1. februar, idet man så kunne nå at konstituere foreningen, inden valgkampen til det svenske kommunalvalg gik i gang i midten af marts. I Danmark kunne man tilslutte sig tidsplanens sidste punkt, men da Foss var i London i anledning af vigtige handelspolitiske forhandlinger, foretrak man at vente med offentliggørelsen indtil han var hjemme igen.⁸⁵ At man i komiteen lagde så afgørende vægt på ingeniørens tilstedeværelse, skyldtes ifølge Povl Drachmann "Frygt for, at der fra andre Sider kunde vindes saa meget frem i Mellemtiden, at Sagens videre Forløb vilde blive skadet."⁸⁶ Hvad der nærmere sigtes til, har redaktøren udviklet i et brev til den norske komité, hvor han forsvarer nødvendigheden af Foss' hjemkomst: "Da saa overordentlig meget afhænger af, at han endnu i sidste Stund formaar at knytte de rette Traade og faa lagt Sagen saaledes tilrette, at den ikke kommer ind i det skæve Spor, hvor saa megen Skandinavisme er havnet, blindt og til ingen Nytte,

⁸³ Herlitz 1959, s. 147; RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Nils Herlitz til P.A. Wessel-Berg, 17.11.1918.

⁸⁴ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, Fortrolig rundskrivelse udsendt på den foreløbige komités vegne af Alexander Foss, Aage Friis og Niels Neergaard, 17.12.1918, Mødeprotokol fra den forberedende generalforsamling i "Norden," 3.1.1919.

⁸⁵ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til A. Wessel-Berg, 11.1.1919.

⁸⁶ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til Nils Herlitz, 12.2.1919.

har man ment at burde oppebie hans Hjemkomst.⁸⁷ Problemet var at Heerfordt, opmuntret af svensk kritik af den skikkelse, hvori foreningsdannelsen søgtes gennemført, og vred og forarget over at hans indsats ikke var blevet omtalt med et ord på den forberedende generalforsamling, havde genoptaget sine bestræbelser på at få skabt en forening efter fællesskabsprincippet, i stedet for de tre nationale, der nu var på tale, og gjorde forsøg på at få ændret en del af grundlaget for den danske forening.⁸⁸ I komiteen nærede Niels Neergaard frygt for, at Heerfordt ved en sådan kampagne kunne få tilslutningen til foreningen til at erodere, og han ville derfor have Foss hjem fra London, før komiteen tog noget definitivt skridt. Tanken var, at han, med den store autoritet han nød i brede danske kredse, kunne sikre, at alt gik som planlagt.⁸⁹

Ventetiden vakte åbenlys irritation i Stockholm og Kristiania. Fra dansk side forsvarede man sig med henvisning til nødvendigheden af Alexander Foss' hjemkomst. Povl Drachmann fremhævede desuden, at man i øjeblikket stod med indenrigspolitiske forhold herhjemme, der havde krisekarakter, og som hvilken dag som helst, kunne komme til at lægge beslag på hele opmærksomheden. Den såkaldte statslånskrisen var under optræk. Endelig var det slesvigske spørgsmål – som Tysklands nederlag i Verdenskrigen havde gjort aktuelt, og som havde offentlighedens fulde opmærksomhed – en "slem Konkurrent just til et Projekt som Norden."⁹⁰ Også i den danske komité var tålmodigheden ved at briste. Aage Friis meddelte den 12. februar Neergaard, at han var meget ked af den stadige og efter hans skøn ganske unødvendige udsættelse af foreningens start, som overfor nordmænd og svenskere så højst besynderlig ud, og bad indtrængende om, at

⁸⁷ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til Einar Maseng, 12.2.1919.

⁸⁸ Heerfordt [1920?], s. 105ff.; RA, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, C.F. Heerfordt til Alexander Foss, 30.12.1918, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, 2.1.1919, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, C.F. Heerfordt til Alexander Foss, 7.4.1919, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, udateret.

⁸⁹ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til Nils Herlitz, 12.2.1919. Drachmann omtaler ikke Niels Neergaard ved navn, men skriver blot, at der indenfor arbejdsudvalget fra en bestemt side havde været holdt meget energisk på, at Foss skulle være hjemme igen fra London, før man gik videre med sagen. Der kan næppe være tvivl om, at der er tale om Neergaard. Friis var det næppe, og da man med sikkerhed kan udelukke Foss, giver svaret sig selv.

⁹⁰ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til Nils Herlitz, 12.2.1919, Povl Drachmann til Einar Maseng, 12.2.1919.

den 24. februar måtte blive den “absolut sidste Termin.”⁹¹ Datoen syntes at være blevet afstemt med oplysning om, at Alexander Foss kunne ventes hjem fem dage forinden.⁹² Da det foreslåede tidspunkt hverken mødte indvendinger fra svensk eller norsk side, kunne opråbet som planlagt offentliggjordes samtidig i Danmark, Sverige og Norge.⁹³ Teksten i det danske holdt sig nøje til det udkast, der var nået enighed om i september 1918. Eneste undtagelse var en formulering om at “Dannelsen af en Centralorganisation” til fremme af det nordiske samarbejde ville blive en af foreningens første opgaver. I modsætning til, hvad historikeren Svein Olav Hansen har hævdet, blev spørgsmålet om en sådan organisation *ikke* diskuteret på fællesmødet i København – det fremgår af det danske referat fra mødet – og da formuleringen hverken genfindes i det norske eller det svenske opråb, og man i København-komiteen var meget opmærksom på, at man skulle “holde sig nøje til det en Gang i det svenske Sprog vedtagne udkast,” kan det virke overraskende, at det er taget med.⁹⁴ Det virker som en nærliggende tanke, at det er sket i et forsøg på at forpligte Heerfordt på det fælles program – uden at det dog lykkedes, idet han fortsatte sin opposition mod den nationale tredeling som principiel forudsætning for samarbejdet, såvel som foreningens interne organisation.

Opråbet blev bragt i alle ledende danske aviser, og selvom den politiske krisestemning i landet var tiltaget yderligere i dagene forud, blev lanceringen af Foreningen Norden ikke forbigået helt i tavshed, og de kommentarer, der faldt i pressen, var hele vejen rundt positive. *Berlingske Tidende* udtalte, at de tre nordiske folk under Verdenskrigen havde søgt hinanden i forståelse af, at deres politiske og materielle interesser pegede hen mod det fællesskab, der allerede var givet ved deres samhørighed efter “Blod og Sprog, efter Kultur og Geografi”. Med udgangspunkt i disse reelle interesser, var der opnået resultater, som havde gjort indtryk i alle tre lande og givet voksende kredse forståelsen af, at det ville være sundt og nyttigt at gå videre. Det måtte imidlertid ikke overses, at det indbyrdes behov for samarbejde

⁹¹ RA, Niels Neergaards arkiv, pk. 36, Aage Friis til Niels Neergaard, 12.2.1919.

⁹² RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til Einar Maseng, 12.2.1919.

⁹³ RA, Alexander Foss' arkiv, pk. 49, Povl Drachmann til Alexander Foss, 13.4.1919.

⁹⁴ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, “OPRAAB,” februar 1919, Papir med titlen “Norden,” 8.9.1918, pk. 1, Povl Drachmann til A. Wessel-Berg, 11.1.1919; Hansen 1994, s. 25; *Dagens Nyheter* 24.2.1919.

efter afslutningen på Verdenskrigen ikke ville melde sig med samme styrke som i krigsårene, og at den systematiske indbyrdes tilpasning, som navnlig udviklingen af et økonomisk samarbejde krævede, ville kunne støde på alvorlige vanskeligheder. Overgangstiden fra krigen til freden var derfor at betegne som den kritiske periode, der måtte udnyttes for så vidt som muligt at føre sporene fra ufredens år ind i fredens, således at udviklingens sammenhæng sikredes. Ud fra dette synspunkt hilste avisen med levende tilfredshed meddelelsen om, at Foreningen Norden netop nu trådte ud i livet.⁹⁵ På *Politiken* hæftede man sig ved, at udviklingen under krigen havde udvidet det nordiske samarbejdes rammer og betydning, men at man måtte forudse, at stormagternes hensynsløshed og de former, som den internationale handel var ved at antage, i fremtiden ville nødvendiggøre en endnu kraftigere samvirken og fællesoptræden. Håbet var derfor, at det måtte lykkes Foreningen Norden at bringe samarbejdet ind i faste former og skaffe den nødvendige tilslutning i de nordiske folk, sådan at den kunne komme til at udfylde en "betydningsfuld Mission i de nordiske Folk og faa væsentlig Indflydelse paa deres Fremtidsskæbne."⁹⁶

Stiftelsen af Foreningen

Den svenske forening konstitueredes på et møde den 1. marts, og i Norge fulgte man op den 2. april, efter afslutningen på en alvorlig regeringskrise. Herhjemme forsinkedes konstitueringen af det slesvigske spørgsmål. For at de politiske partier kunne være repræsenteret ved fredsforhandlingerne i Paris, når det slesvigske spørgsmål blev optaget til forhandling, var der truffet beslutning om at sende en delegation til den franske hovedstad. Alexander Foss og Niels Neergaard var begge udpeget til delegationen, der forlod Danmark den 27. februar, og de var først tilbage i Danmark igen i slutningen af marts, hvorefter datoen for generalforsamlingen blev fastsat til den 14. april.⁹⁷ Før man kom så vidt, udspillede det endelige opgør mellem Heerfordt og Foss. Øjenlægen havde fastholdt sin opposition mod dele af grundlaget for foreningen, men havde – som han skrev til ingeniøren – søgt

⁹⁵ *Bertingske Tidende* 25.2.1919.

⁹⁶ *Politiken* 25.2.1919.

⁹⁷ RA, Alexander Foss' arkiv, pk. 49, Povl Drachmann til Alexander Foss, 13.4.1919; Lidegaard 2003, s. 136; Melgaard & Foss 1972, s. 116; *Nationaltidende* 22.3.1919; P. Munch: *Erindringer 1918-1924. Freden, Genforeningen og de første Efterkrigsår*, 1963, s. 79.

at afpasse sin optræden således, at et fremtidigt frugtbart samarbejde mellem de to ikke blev umuliggjort, hvis forholdet “før eller senere igen skulde blive det, at De staar med Magten til at handle paa Danmarks Vegne, medens jeg ligger inde med “Nøglerne til Situationen”, noget som ligger indenfor Mulighedens Grænser.” Et møde den 3. april viste imidlertid Heerfordt det håbløse i alene “ved den mundtlige Overtalelses milde Midler”, at komme igennem med de ændringer han ønskede i foreningens organisation, og fire dage senere satte han alt ind på at få afklaret, om et samarbejde stadig var muligt, eller om en styrkeprøve ikke kunne undgås. Foss blev i et brev afkrævet svar på, om han kunne slutte sig til tanken om, at foreningerne Norden snarest muligt skulle iværksætte en undersøgelse af nytten ved og formen for et nærmere nordisk erhvervspolitisk samarbejde på passende afgrænsede felter. Desuden blev ingeniøren bedt om, at arrangere en forhandling om organisationen af den danske forening mellem komiteen og Heerfordt, som håbede, at forhandlingerne kunne være afsluttet med positivt resultat senest den 10. april. I modsat fald truede han med inden generalforsamlingen, at henvende sig til samtlige indbydere for at orientere dem om sine synspunkter omkring foreningen.⁹⁸

I komiteen tog man Heerfordts trussel alvorligt, men man stod fast på sit standpunkt og veg ikke en tomme. Foss meddelte således Heerfordt, at han på baggrund af deres divergerende opfattelser ikke kunne se nogen mulighed for et frugtbart samarbejde. For at undgå en styrkeprøve, som i værste fald kunne få alvorlige konsekvenser for tilslutningen til foreningen, appellerede han imidlertid samtidig til øjenlægens idealisme. Som ingeniøren skrev, forstod han, at Heerfordt ikke syntes, der var ydet hans store personlige arbejde fornøden anerkendelse. På generalforsamlingen, hvor det ville falde i hans lod at give en redegørelse for foreningens tilblivelse, ville det derfor være en naturlig pligt for ham, at “fremhæve Deres omfattende Arbejde for at skabe en fælles-nordisk Forening.” Foss medgav, at det ikke havde været unaturligt, om det var sket på et tidligere møde. Men hvis Heerfordt på grundlag af dette svar ville rejse en ørkesløs strid, som ikke havde til formål at hævde hans berettigede krav på “personlig Anerkendelse, men derimod at forandre det foreliggende Grundlag af Love, Personsammensætning o.m.,” så gjorde Foss det klart, at han dog burde betænke, at dette ikke havde “Udsigt til at hjælpe og overfor Opgaverne, danske og skandinaviske, kun og udelukkende

⁹⁸ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, C.F. Heerfordt til Alexander Foss, 7.4.1919.

kan gøre Skade.” At Heerfordt kunne vinde større tilslutning for en opposition, tvivlede Alexander Foss på. Men skulle dette ske, ville det efter hans mening ikke kunne styrke hverken foreningen eller det skandinaviske samarbejde. Han henstillede derfor til Heerfordt at overveje, om det dog ikke også udfra hans egne idealistiske synspunkter ville være rigtigere ikke at agitere mod denne forening, som nu efter så mange vanskeligheder så ud til at blive realiseret. Lykkedes det at gøre foreningen livskraftig og udføre et arbejde for sagen, syntes det ingeniøren, at der ville blive al adgang til at kritisere dette arbejde eller til praktisk understøttelse af det.⁹⁹

Heerfordt var ikke uimodtagelig overfor den fremførte argumentation og har sikkert også fornemmet, at der blandt indbyderne næppe var stemning for at gå imod komiteen. På generalforsamlingen den 14. april holdt han i hvert fald lav profil. I Aage Friis' formulering tog han “det fornuftige Parti at tie stille”.¹⁰⁰ Foss holdt sit ord og omtalte i sin tale “det omfattende Arbejde, som er udført af Dr.med. C.F. Heerfordt, og som sikkert vil være mange af de tilstedeværende bekendt”. Her fremholdt ingeniøren i øvrigt, at det, hvis den danske forening skulle løse sin del af den nordiske opgave, var nødvendigt at den fandt fuld tilslutning fra alle kredse i det danske folk, og at den blev båret oppe af et virkeligt levende ønske i alle kredse om at fremme arbejdet. Dette kunne kun ske ved stærk tilslutning. Foss pointerede også, at man herhjemme i denne vinter havde været stærkt optaget af det slesvigske spørgsmål, og at det derfor var naturligt, at dannelsen af foreningen havde måttet træde noget i skyggen. Men om det nogensinde havde stået klart for det danske folk, at det måtte samle kræfterne til sine fremtidige opgaver, så var det nu, og blandt disse og til disse opgavers løsning hørte sikringen af samarbejdet med Sverige og Norge i første linje. Foss rundede sin tale af med at fremholde, at mens Verdenskrigen havde vist, at den hellige nationale egoisme førte til sin egen ødelæggelse, så havde revolutionerne vist, at sociale kampe bygget på vold og magt førte til det hele samfunds sammenbrud. Kun i fredeligt samarbejde kunne man hævde og udvikle sine folk. For de tre beslægtede folk i Norden, for hvis samarbejde hele deres tusindårige historie talte, trods alt der skilte dem, lå opgaven derfor klar: at uddybe fællesskabsfølelsen mellem dem og at styrke deres samvirke indadtil og udadtil.¹⁰¹

⁹⁹ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, udateret.

¹⁰⁰ RA, Aage Friis' arkiv, pk. 20, Aage Friis til Nils Herlitz, 15.4.1919.

¹⁰¹ RA, Alexander Foss' arkiv, pk. 49, Stiftelsestalen i Foreningen Norden, 14.4.1919.

Foruden selve konstitueringen af foreningen var hovedformålet med generalforsamlingen at vælge formand og forretningsudvalg. Komiteen bragte overpræsident Fr. de Jonquières i forslag som førstnævnte.¹⁰² Med tanke på Alexander Foss' ledende rolle i det forberedende arbejde havde det i og for sig været naturligt, om han var blevet foretrukket, men formanden skulle gerne være mere "upolitisk" end ingeniøren var.¹⁰³ Et forsøg på at gennemtrumfe hans kandidatur, ville have givet anledning til voldsom debat, ikke alene blandt indbyderne, men også internt i komiteen. Da man senere skulle have valgt en sekretær til foreningen, skrev Aage Friis til Neergaard, at valget af en kandidat med tætte forbindelser til Foss – der var tale om journalisten Vilhelm la Cour – straks ville påtrykke foreningen et Foss-stempel, som ville fremkalde stærk mistillid og angreb, hvilket man burde undgå, hvis man skulle få harmonisk tilslutning. Aage Friis fandt, at det Fosse element i forvejen var så stærkt repræsenteret i foreningen, at det *ikke* burde forøges ved en sekretær, der var taget lige ud af den Fosse journalistiske kreds. La Cour havde ifølge Friis skrevet en del "meget aggressive" artikler i det konservative dagblad *København*, som var kontrolleret af Foss. Artikler der havde vakt uvilje hos De Radikale og Socialdemokraterne. C.V. Bramsnæs havde da også givet udtryk for, at han overhovedet ikke ville gå med til, at der ved valget af la Cour blev påtrykt Foreningen Norden et stempel af denne art, og ville meget kategorisk udtale dette, såfremt det blev nødvendigt.¹⁰⁴ De politiske modsætninger i foreningen var betydelige og gjorde det nødvendigt, at finde en formand, der kunne samle.¹⁰⁵ Fr. de Jonquières var en fremtrædende og højt respekteret embedsmand og dertil formand for den danske sektion af Det nordiske administrative Forbund, som var blevet stiftet i 1918, og som sådan en yderst velegnet kandidat til formandsposten, som alle kunne slutte op omkring, og valget gik da også igennem med akklamation.¹⁰⁶

Vanskeligere forholdt det sig med komiteens liste med kandidater til forretningsudvalget. Denne var præget af overvejelser om, at udvalget først og fremmest skulle sikre den nødvendige tilgang af medlemmer

¹⁰² RA, Alexander Foss' arkiv, pk. 49, Povl Drachmann til Alexander Foss, 13.4.1919.

¹⁰³ RA, Foreningen Nordens arkiv, pk. 1, Povl Drachmann til Einar Maseng, 12.2.1919.

¹⁰⁴ RA, Aage Friis' arkiv, pk. 20, Aage Friis til Nils Herlitz, 15.4.1919.

¹⁰⁵ Alexander Foss til Marcus Rubin, 25.12.1918, jf. Lorenz Rerup (udg.): *Marcus Rubins brevveksling 1870-1922*, 3, 1963, s. 332.

¹⁰⁶ *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 7, s. 443; *Berlingske Tidende* 15.4.1919.

og fremskaffelse af de fornødne pengemidler. I dette øjemed ville man navnlig henvende sig til erhvervslivet og pressen, hvorfor forretningsudvalget skulle sammensættes af folk med særlig tilknytning til disse to institutioner. Ønsket om en direkte tilknytning til pressen var ny og skyldtes ifølge Alexander Foss, at en del af pressen havde vist mangel på interesse for sagen. Spørgsmålet gav anledning til nogen kritik, idet der var dem som mente, at det foreslåede udvalg ikke i tilstrækkelig grad repræsenterede danske samfundsinteresser.¹⁰⁷ Alligevel fik komiteen det, som den ville. Det betød, at det 12 mand store forretningsudvalg blev besat af følgende folk: Alexander Foss, direktør Max Ballin og direktør Gunnar Gregersen – begge medlemmer af Industrirådet – Povl Drachmann samt redaktør af *Børsen*, cand.jur. H. Stein fra De Konservative, Niels Neergaard, Aage Friis, redaktør, folketingsmand Sigurd Berg fra Venstre, den socialdemokratiske landstingsmand, cand.polit. C.V. Bramsnæs, redaktør P.V. Elmholt fra De Radikale, købmand, konsul Christian Cloos og forpagter J. Theilmann fra de frikonservative. De fem første udgjorde i Heerfordts ganske rammende karakteristik en kerne af politisk konservative repræsentanter for industriens og storforretningsverdenens interesser. Ikke desto mindre må man afvise hans påstand om, at Foreningen Norden på denne baggrund langt mere var blevet et "Organ til Hævdelse af en bestemt industripolitisk Retnings Meninger og Interesser i nordisk Politik end en folkelig dansk Forening for nordisk Samarbejde."¹⁰⁸ Koblingen til erhvervslivet havde Foss insisteret på fra starten af – heri var intet nyt – og denne var der i øvrigt bred konsensus om. Ethvert forsøg på at bruge foreningen som et instrument til at fremme snævre erhvervspolitiske interesser, ville uden tvivl møde modstand, og alle måtte være interesserede i at undgå en sådan udstilling af modsætninger, som ville svække foreningen i offentlighedens øjne, og dermed vanskeliggøre dens arbejde. Professor Aage Friis medgav i øvrigt gerne, at forretningsudvalget ikke var repræsentativt. Det kunne imidlertid komme senere, skrev han. Hovedsagen var at få sat sagen rigtig i gang.¹⁰⁹

¹⁰⁷ RA, Aage Friis' arkiv, pk. 20, Aage Friis til Nils Herlitz, 15.4.1919, C.F. Heerfordts arkiv, pk. 1, Alexander Foss til C.F. Heerfordt, 22.5.1919.

¹⁰⁸ RA, Alexander Foss' arkiv, pk. 49, Povl Drachmann til Alexander Foss, 13.4.1919, Foreningen Nordens arkiv, pk. 2, Liste med komiteens kandidater til formandsposten og forretningsudvalget, udateret; Heerfordt [1920?], s. 112-13.

¹⁰⁹ RA, Aage Friis' arkiv, pk. 20, Aage Friis til Nils Herlitz, 15.4.1919.

Konklusion

Første Verdenskrig skabte enorme sikkerhedspolitiske og forsyningsmæssige vanskeligheder for de tre neutrale lande i Norden. Den banede imidlertid også vejen for en genoptagelse af det nordiske samarbejde, der havde levet et liv i skyggen siden ophævelsen af den svensk-norske union i 1905. Det udenrigs- og handelspolitiske samarbejde, der efterhånden udviklede sig under indtryk af presset fra de krigsførende magter, gav samtidig den nordisk orienterede opinion ny luft under vingerne og førte til en række samarbejdsinitiativer på det civile samfunds niveau. Nordisterne begyndte desuden at beskæftige sig med spørgsmålet om hvordan det ville gå det nordiske fællesskab efter krigen. En pioner på området var den danske øjenlæge C.F. Heerfordt, et ubeskrevet blad på den nordiske scene, der takket være stor idealisme og vedholdenhed i de første krigsåre blev dynamoen i arbejdet for en nordisk forening, der kunne fremtidssikre og videreudvikle samarbejdet, når freden atter havde sænket sig over det krigshærgede Europa. Ved et ihærdigt agitationsarbejde lykkedes det ham at skabe øget opmærksomhed i de tre nordiske lande om betydningen af det nordiske samarbejde. Imidlertid kunne han ikke tilvejebringe det svenske initiativ til foreningsdannelsen, som han med tanke på Sveriges centrale position i Norden, betragtede som en forudsætning for succes. I juni 1917 fik han til gengæld etableret en dansk forening for nordisk samarbejde, der skulle fungere som en slags garanti for at et kommende svensk initiativ ville møde tilslutning i Danmark. I de kommende måneder intensiverede Heerfordt sit arbejde i Sverige, hvor den nordiske interesse også på et mere generelt plan oplevede en markant vækst under indtryk af krigsudviklingen og den øgede nordiske vareudveksling, der var de nordiske landes fælles svar på de krigsførende magters optrapning af handelskrigen.

På denne baggrund nedsattes i februar 1918 en svensk komité, der skulle virke for oprettelsen af nordiske foreninger i alle tre lande. Heerfordt havde spillet en afgørende rolle i denne udvikling, men ledelsen i den svenske komité blev grebet af folk uden sympati for den danske øjenlæges føderale visioner for det nordiske samarbejde og som desuden ønskede at hævde sig nationalt og sikre at arbejdet for dannelsen af den svenske forening blev varetaget af hjemlige kræfter. I stedet for at søge samarbejde med den danske forening for nordisk samarbejde, tog svenskerne således kontakt til ingeniør Alexander

Foss – en af initiativtagerne til den nordiske vareudveksling – og en gruppe akademikere. Ingeniøren havde Heerfordt længe forsøgt at få koblet på sit nordiske projekt, men han havde afvist alle invitationer til samarbejde med henvisning til at ethvert dansk initiativ i sagen ville blive skudt ned af de indflydelsesrige højreradikale kredse i Sverige. Det svenske initiativ blev godt modtaget af gruppen, der nedsatte sig som en komité, der skulle føre sagen videre. Efter at Foss havde sikret sig støtte til foreningen fra erhvervslivet og arbejderbevægelsen, blev forholdet til Heerfordt afklaret. Øjenlægen erkendte at slaget var tabt og besluttede at lade sin forening støtte bestræbelserne på at danne den nye. Andet kunne han ikke gøre, uden at skade sagen. Det betød imidlertid en marginalisering, som han ikke kunne acceptere i længden, og han begyndte snart at modarbejde arbejdet – men forgæves. Større indflydelse på foreningens indhold fik nordmændene, der modsatte sig, at foreningerne skulle beskæftige sig med politiske spørgsmål, men som under svensk og dansk pres gik med til at fastholde det handelspolitiske samarbejde i programmet – fra et norsk synspunkt var det afgørende, at man bevarede sin fulde nationale handlefrihed. Endelig i foråret 1919 så de tre foreninger Norden så dagens lys. At noget sådant kunne lade sig gøre, ville de fleste have forsvoret få år tidligere. Men som historikeren Viggo Sjøqvist har skrevet, havde krigen trods alt også sine lyse sider.¹¹⁰

¹¹⁰ Sjøqvist 1973, s. 236.

SUMMARY

JAN AHTOLA NIELSEN: *Nordic spring. Foundation of the "Norden" association in 1919.*

At the outbreak of the First World War, relations between the Scandinavian countries were not exactly cordial. The dissolution of the Swedish-Norwegian Union in 1905 had created deep divisions in the Nordic region, and only during the War did Nordic cooperation regain its place of honour. The authorities were engaging in diplomatic and trade cooperation to try to ease the huge difficulties which the war between the Great Powers was causing. This stimulated Nordically minded opinion, which was not blind to the opportunities created by the outside pressure. The idea of a Nordic association for strengthening Nordic cooperation was launched by Danish ophthalmologist C.F. Heerfordt, but differences in opinion among the Danish Nordacists on how best to tackle the matter restricted the numbers taking up membership in the association which Heerfordt was instrumental in founding in Denmark in June 1917. Through his active lobbying in Sweden, Heerfordt provided the impulse for the foundation of a corresponding Swedish association, but several of the leading Swedish Nordacists held aloof from the ophthalmologist's advances, partly owing to his federal ambitions for Nordic cooperation. In April 1918, instead of entering a partnership with the Danish association, the Swedish Nordacists approached a small group of prominent Danish Nordacists under the leadership of the influential conservative politician and industrialist Alexander Foss, and it was this small group which was chiefly responsible for founding the Danish "Norden" Association in April 1919. Heerfordt and his supporters had given their approval for the new initiative, but were unable to give it unconditional backing. The Swedes had proposed that the associations should work for political and economic rapprochement between the Nordic countries, but this met fierce Norwegian resistance, and the aim was changed to the mere strengthening of cultural and economic cooperation.